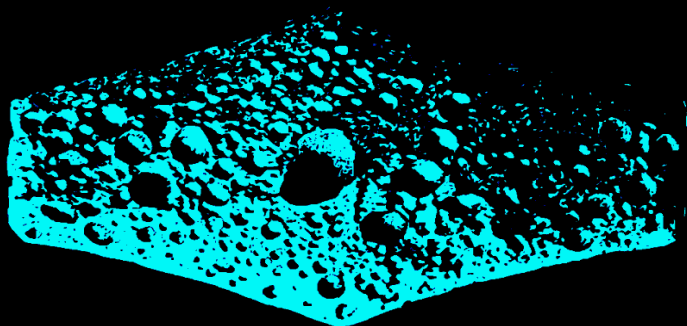
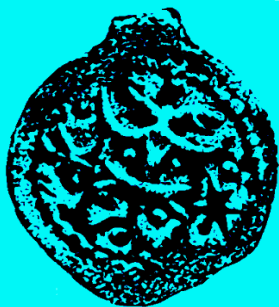

М.Ф. Котляр
**ШУКАЧІ
Й ДОСЛІДНИКИ
СКАРБІВ**

НАУКОВО-
ПОПУЛЯРНА
ЛІТЕРАТУРА

У. Кравченко

М. Ф. КОТЛЯР

ШУКАЧІ

Й ДОСЛІДНИКИ

С К А Р Б І В

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА
ДУМКА»

К И І В — 1 9 7 1

Легенди про тасмниці скарбів передаються з покоління в покоління. Особливо багато їх на Україні. Скарби знаходять і тепер. Як правило, це глечик або горщик з одним-двома десятками зіпсованих часом монет. Вартість його мізерна, але для науки скарб має величезне значення, як свідок історії. Про все це оповідає брошура нумізмата М. Ф. Котляра.

Читач побуває у творчій лабораторії нумізмата-дослідника, пізнає методику його роботи, дізнається ким, як і навіть за-копувалися скарби, для чого вивчають їх учені. Автор розглядає гіпотези про карбування монет Богданом Хмельницьким і Петром Дорошенком.

Пропонується широкому загалові читачів.

Редакція науково-популярної літератури
Завідуючий редакцією *А. Є. Денщикова*

ПЕРЕДМОВА

Нумізматикою називають спеціальну історичну дисципліну, предмет вивчення якої — давні монети. Назва походить від грецького слова *номісма* — монета.

Нумізматика порівняно молода наука, її матеріальна база і методика досліджень сформувались протягом останнього сторіччя, тоді як історична наука існує вже більше двох тисяч років. Нумізматика виросла з колекціонування старовинних монет, започаткованого ще в давнину. Вже у стародавньому Римі були пристрасні колекціонери монет, що збирали не лише римські, але й більш давні грецькі монети. Писемні пам'ятки середньовіччя зберегли немало згадок про великі колекції монет, якими володіли королі, герцоги, князі та інші великі феодали. Збирання монет продовжувалося і за нових часів.

Основою багатьох сучасних монетних колекцій, навіть найбагатших, були приватні збирання монет. Наприклад, величезна систематична колекція російських монет Державного Ермітажу своєю повнотою зобов'язана унікальному зібранню академіка І. І. Толстого, котрий був не лише колекціонером, але й відомим ученим-нумізматом.

Колекціонування давніх монет — захоплива й корисна справа. Справді, дуже заманливо і хвилююче тримати в руках шматочок карбованого металу, який носили у гаманцях невідомі нам люди багато століть тому. Монета немов перекидає невидимий місток між сучасністю і далеким минулим.

Збирання монет має бути продуманим і цілеспрямованим. Не можна залишати в колекції все, що потрапляє до рук. Найкраще робити її тематичною, колекціонувати монети певних епох або країн. Найбільш корисне збирання тих монет, що в давнину вживались на території нашої республіки. Це допоможе повніше вивчити історію України, познайомитись із тими її сторінками, які не відбиті в підручниках та історичних працях.

Багато хто з сучасних учених-нумізматів у дитинстві захоплювався колекціонуванням монет. Пристрасть до збирання вони пронесли через шкільні й студентські роки, обравши своїм фахом нумізматику. Можливо, хтось із наших читачів також прийде до справжньої науки через колекціонування монет.

У цій книжці маємо на меті розкрити методи досліджень вченого-нумізмата, показавши при тому, які цікаві відомості ховають у собі стародавні монети. В основному розповідь побудована на наслідках досліджень та спостережень автора. Читач познайомиться із засобами вивчення монетних скарбів і монет, дізнається про карбування монет, про різні нумізматичні пам'ятки, що були в грошовому обігові на території України протягом більше ніж тисячі років. Книжка написана майже виключно на українському нумізматичному матеріалі, тому може найбільше стати у пригоді українському читачеві.

Автор сподівається, що його праця придасться не лише збирачам давніх монет та музейним працівникам, але й історикам, краєзнавцям, археологам і всім, хто цікавиться українською старовиною.

Автор виконує свій прийнятний обов'язок, складаючи щиру подяку докторові історичних наук І. Г. Спаському (Ленінград) та кандидатові історичних наук В. Н. Рябцевичу (Мінськ) за дружні поради та допомогу ілюстративним матеріалом.

ШУКАЧІ СКАРБІВ

Улітку 1967 р. на сторінках центральних газет з'явилося таке повідомлення: «Вже декілька років у Смоленській області, на Стоячому озері, ведуться пошуки «скарбу Наполеона» — цінностей, які нібито були сховані ним під час втечі із Москви. На озері зараз розпочали роботу електро-розвідувальний загін Воронежської геофізичної експедиції, сейсмокаротажний загін із Калуги та аквалангісти — члени морського клубу при Московському авіаційному інституті». Отже, скарби шукають і за нашого часу? Так, шукають, та ще й, як бачимо, із застосуванням найновішої техніки і з немалими витратами коштів. Куди вже бідному Бонавентурі з його примітивним знаряддям — щупом і мотузкою. Ви, звісно, пам'ятаєте цього невдачу-скарбошукача, про якого один з героїв комедії І. К. Карпенка-Карого «Сто тисяч» каже: «Наче і розумний, а дурний. Тридцять літ шукає кладів і голий став, як бубон, бо все на кладах, кажуть, прокопав».

З давніх-давен по світу блукають шукачі скарбів. Люди різних професій і вдачі, старі й молоді, гуртом та поодиноці розшуковують барила із золотом, перли й самоцвіти, мішки із золотими соверенами і дукатами, коштовні ланцюги й прикраси — все, що в їхній розбурханій уяві об'єднується під поняттям «скарб».

У 1857 р. в Києві була видана, сказати б, енциклопедія фольклору українських шукачів скарбів «Запорожская ру-

копись, указывающая, в каких именно местах и какие сокрыты клады гайдамаками и местными жителями». Упорядник збірника Микола Сементовський писав у передмові: «Слово «скарб» для українців магічне, тут їхнє постійне коло мрій, розмов, переказів, тісно пов'язаних із захованням та відшукуванням скарбів. Пристрасть південноруського народу до скарбів і породила величезну кількість народних повір'їв, про які час від часу і наче мимохідь писали етнографи й дослідники побуту південноруського народу».

Українська народна творчість чи не найбагатша на «скарбову» тематику, проте взагалі важко знайти у світовому фольклорі, особливо в слов'янському, більш розповсюджений сюжет, ніж скарбошукацтво. У тисячах казок, легенд, переказів, пісень розповідається про заховані в давнину скарби та про захопливі пригоди шукачів. Такі історії відомі з різних епох та з різних країн, а до того здебільшого в подібних версіях. Традиція, тобто передача цих історій з уст в уста і з покоління в покоління, надавала їм багатого оформлення у вигляді драматичних, а часом і фантастичних аксесуарів, пов'язаних із захованням та відшукуванням скарбів.

Звістки про скарби та людей, що прагнули їх знайти, містяться не лише в усних переказах та легендах. Їх зберегли навіть авторитетні історичні джерела, починаючи з дуже давніх часів. Більшість таких згадок непрямі, проте досить ясно свідчать, що населення України вдавалось до закопування скарбів вже у глибоку давнину. У відомому «Повчанні» Володимира Мономаха, яке датується приблизно 1117 р., маємо такі рядки: «І в землі [багатств] не ховайте, то нам великий гріх». Отже, вже тоді закопування скарбів було досить поширене, бо Мономах мусив сказати про це, перелічуючи найбільш типові вади сучасного йому суспільства.

Важко відповісти на питання, чому суспільна думка

давнини, виразником якої у даному разі був Мономах, за- суджувала закопування скарбів у землю. Можливо, якоюсь мірою на це питання зможе відповісти запис «Києво-Печерського патерика» (джерела початку XIII ст.), де сказано: «Не збирайте собі скарбів на землі, де злодії підко- пують і крадуть». Та для нас цікавий не церковний осуд сріблoloубства (здебільшого нещирий, про людське око), а оце «підкопують», яке свідчить, що на Русі цінності зви- чайно закопували у землю та що тоді існували, так би мо- вити, професіональні шукачі скарбів. У тому ж «Києво-Пе- черському патерику» вміщено історію ченця-скарбошука- ча, важливу для нашої теми не тільки своєю давністю, але й конкретністю розповіді та багатством подробиць.

Печерник Федір прийшов на вказане йому чарівним видінням місце, почав там копати і знайшов скарб, де було золото, срібло та цінний посуд. Проте виявилось, що скарб був посланий дідьком, котрий вирішив спокусити бідного ченця багатством. Богобоязливий Федір викопав глибоку яму й заховав знахідку. Однак про неї довідався київський князь Мстислав Святополкович, схопив ченця і почав ви- магати, щоб той показав місце заховання скарбу. Чернець промовив: «Так, я знайшов скарб, і він схований мною у печері». Тоді князь запитав у нього: «Чи багато, батечку, там золота, срібла й посуду?» Федір відповів: «Ця печера правила за комору у варягів, і справді, посуд там латинсь- кий. Тому ця печера й нині зветься варязькою. Золота й срібла там незліченна кількість». Проте місце схованки Фе- дір відмовився назвати, сказавши, що забув його!

Така відповідь обурила князя. Він повелів скувати чен- цеві ноги та руки й три дні не давати хліба й води. Проте Федір уперто твердив: «Не знаю, куди закопав його». Тоді Мстислав Святополкович завдав ченцеві жорстоких тор- тур — красномовне спростування теорії про щиру повагу до церкви у ранньому середньовіччі. Князь палив Федора

на вогнищі, а іншого ченця Василя, якому Федір відкрив таємницю скарбу, прострілив стрілою з лука. Обидва вмерли в муках, але так і не виказали місця схованки коштовностей.

Ми не випадково так детально виклали цю легенду. Адже, якщо відкинути її містичне оформлення, ситуація виглядає цілком правдиво. Відомо, що й за сивої давнини королі, князі та інші великі феодали охоче хизувались своєю побожністю, не минаючи нагоди публічно демонструвати її, але при цьому заздро позирали на багатства церкви. При нагоді вони запускали руку й до церковної калитки. Тому міцні та високі мури монастирів та схожі більше на фортеці, ніж на божі храми, церкви були не тільки сховищем від ворога, але й захистом від «власних» феодалів. Можливо, у «Патерику» йшлося не про випадково знайдений скарб, а про монастирську скарбницю, яку марно прагнув прибрати до рук Мстислав Святополкович. У цій давній історії (князь Мстислав загинув у міжусобній війні 1099 року, а описані події відбувались незадовго до його смерті) виразно відчуються фольклорні нашарування у вигляді «нечистої сили», дідька, що спокушає людину.

Однак легенди раннього середньовіччя про скарби та скарбошукачів поодинокі. Писані пам'ятки XI—XV ст. взагалі рідкісні, їх основну масу складають літописи та життя святих — тобто це була офіційна література, автори якої цікавились лише високими матеріями, описуючи війни, князівські діяння, подвиги святих та різні дива, що подавались як прояв божественного провидіння. Описана історія зі скарбом ченця Федора потрапила до «Києво-Печерського патерика», що є збіркою розповідей про святих ченців, тільки як ілюстрація тієї думки, що навіть князеві не можна піднімати руку на слугу церкви. Як розповідається у «Патерику», Мстислава Святополковича було забито тією самою стрілою, якою він вразив ченця Василя. Пе-

ред смертю князь будімото зрозумів, що його спостигла кара божа.

Безліч народних переказів давніх часів безслідно загинуло. Лише в ХІХ ст., коли починають систематично записувати усну народну творчість, виникає писана література українського фольклору.

При читанні величезної кількості легенд та переказів про скарби вимальовується певна система побудови фольклорного оповідання. Спробуємо систематизувати ці перекази, ілюструючи розповідь прикладами, почерпнутими з української народної творчості.

Хто ховав скарби. Народні оповіді найчастіше пов'язують заховання скарбів із запорожцями та гайдамаками. Ось приклад легенди, записаної на території сучасної Запорізької області в кінці минулого століття: «Колись у Сагайдачнім був такий ліс, що не видно було й скель... Ще діди нам розказували, що на скелях і біля них жили запорожці... На Середній скелі, кажуть, є скарб Сагайдаків [козак Сагайдак — один з найулюбленіших персонажів українського фольклору.— *М. К.*], він десь під камінням, а на Дурній [скелі] — там жило товариство, 12 козаків, і вони заклали там 12 скарбів... На тих скелях і скрізь по балках в Сагайдачнім єсть до пропасти козацьких грошей, та не всякому вони судились». Ще один приклад народного оповідання цієї тематики: «Скарби найбільше ховали запорожці... Найбільше всього, кажуть, козаки закопували гроші на могилах, по балках, під дубами і на островах».

Поруч із запорожцями серед приховувачів скарбів фольклорні твори називають гайдамаків: «В Умані, де застали гайдамаків [йдеться про Коліївщину, народне повстання 1768 р., одним з центрів якого була Умань.— *М. К.*], на тому місці, де вони стояли у діброві кошом, там, дивись, на одному корені три дуби; то [гайдамаки] підкопалися під дуба, наскільки можна було дістати, і підсунули казани з

грішми під кореня прямо». Або: «За Білою Церквою у степу корчма, то у прирубнику п'ять тисяч сховали, і гайдамаки корчму спалили, до Залізняка ще». Як і запорожці, гайдамаки боролись за волю і незалежність свого народу і тому були улюбленими героями народних творів, а надто розповідей про скарби та шукачів.

Один з розділів народної літератури про скарби становить низка історій про великі цінності, заховані історичними особами: гетьманами, полковниками, ватажками повстань, великими вельможами і просто відомими людьми. Історикові та етнографу Д. І. Яворницькому показували у кінці минулого століття на Дніпрі, поблизу містечка Мишурина, камінь з вибитою на ньому літерою «М», запевняючи, що вона означає ініціал Мазепи і саме в тому місці він переходив через річку разом із Карлом XII, утікаючи після Полтавської поразки. Зрадник-гетьман, не маючи часу переправити цінності, наказав кинути скрині з грошима і коштовностями в Дніпро. Чи не правда, ця легенда, мов близнюк, схожа на наведену нами на початку розділу про «скарб Наполеона»?

Дуже часто заховання скарбів приписується народним героям: Палієві, Гонті, Кармалюкові. Записана І. Федьковичем гуцульська легенда розповідає, що Олекса Довбуш закопав у горах величезний скарб, де стільки золота й срібла, скільки зможе повезти шістдесят коней. І ніхто не знав, де заховано той скарб. Безліч людей, особливо молодь, шукали Довбушів скарб. Бідний хлопець Марко теж почав розшуки, щоб розбагатіти і мати змогу одружитися з коханою дівчиною — дочкою багатих батьків, котрі не бажали віддавати її за бідаря. Цілий рік копав хлопець у різних ущелинах Карпат. І вдень, і вночі бачили його із заступом. Нарешті минув рік, термін, даний йому батьком нареченої, а Марко так і не знайшов скарбу. Дівчина з горя померла, а сам Марко загинув.

Набагато менше маємо переказів про скарби, заховані лихими людьми: розбійниками, злодіями та багатіями. У народній уяві романтика скарбошукацтва не пов'язувалась із убивствами, обманом, крадіжками та несправедно нажитими грошима, хоча сюжети такого типу все-таки існують.

Нарешті, хоч і дуже рідко, народні розповіді про скарби припускають їхнє заховання звичайними, нічим не примітними людьми. Та у цих випадках розповідь буває звичайно буденна, без високого стилю і фантастичних аксесуарів, відтак маємо щось на зразок такого оповідання: «Близько ясенка той дід таки і ховав з бабою гроші, а хлопець бачив уночі, як вони ховали, бо приходив гроші красти».

Узагалі приховувачі скарбів, сказати б,— та основна пружина, що розкручує складний механізм скарбошукацтва, посідають у народних творах порівняно скромне місце. Головне тут — перипетії, пов'язані з процесами приховування і розшукування скарбів.

Як ховали скарби. Класичним зразком народної легенди про заховання скарбу може бути вміщена нижче. Вона записана етнографом Я. П. Новицьким у 1875 р. поблизу сучасного міста Жданова.

«Вранці, на сході сонця, вибіг ватаг на могилу, став, а тінь так і простяглась на захід. Він тоді загадав копати яму там, де прийшлась тінь голови. Викопали яму, спустили на цепу казан і поклялись, щоб ніхто не брав, поки вдруге не вернуться з роз'їзду. Далі засипали гроші землею, посіддали коні й подалися. Через рік стали з'їжджатись. Багато повернулось, а ватага немає, і скарб не взятий і досі. В казані, кажуть, лежать червінці, зверху мідні [гроші], а поверх мідних — срібний таляр, щоб не цвіли. Гроші, кажуть, закопано й затоптано кіньми, щоб не знать сліду. Приміта така: як сонде сходить — стань на могилу і дивися на свою тінь; замість місця, де кінчається голова, біжи

й копай. Зверху буде залізне кільце, тягни й витягнеш шкворень; копай глибше, далі — дужка й казан».

У легендах скарб майже завжди ховають громадою, особливо часто приховувачів буває дванадцять чоловік, що відбиває народні уявлення про колективізм та бойове побратимство воїнів — запорожців або гайдамаків: «На степу Неплюєва, біля хутора, є могила Довга, а біля неї запорожці сховали скарб в льоху. Гроші срібні й золоті, в барилах, а срібний посуд поставлено біля них. Скарб сховали дванадцять козаків і заклили: «Хто буде один одкопувать, того дощ залле». Пробували копати, так куди там: де візьметься дощ, і так і лле, так і лле!» Тут маємо дуже поширений фольклорний мотив — закляття скарбу. Перед захопленням скарб заклинали, щоб ніхто інший не відкопав його. Ось розповідь «очевидця» про те, що трапилось з ним «років вісімдесят тому».

У степу до оповідача на баскому коні підїхав старий дід козацького вигляду, з двома пістолями за поясом. Малий хлопець, яким тоді був оповідач, поштиво поставився до старого, і той сказав: «Дивись на мене, мені сто чотири роки і, може, вже я послідній». Потім показав камінь поблизу могили і додав, що там він із запорожцями закопав скарб: «Цей камінь поклато дванадцять чоловік, під ним яма, а у ямі три барила: в одному мідь, у другому срібло, у третьому золото. Вони [гроші] заклиті, їх мені без товаришів брати не можна, а тобі — друге діло, бери, мов своє». З невідомих причин «очевидець» так і не видобув того скарбу.

Закляття — надзвичайно цікава риса українського фольклору. Це залишки давніх, дохристиянських, тобто язичницьких, вірувань. Якщо розглянемо весь шар народних творів про скарби, то впевнимось, що в абсолютній більшості випадків скарби захищені із закляттями. Якими словами вони виражалися, говориться дуже рідко. Відомо

лише, що одні скарби заклинали на певний час, інші — навічно. Приховувачі, особливо якщо ними були лихі люди, часто накликали хворобу або взагалі якесь нещастя на того, хто візьме скарб. Ось приклад закляття, записаного на Харківщині у минулому столітті: «Як закопують гроші, або як пускають їх у воду, то закликають їх: будьте ви тричі прокляті, прокляті, прокляті. Хто ці гроші візьме, той і сам проклятий». Коли закінчувався строк закляття, скарб сам «давався» шукачеві, або навіть виходив на поверхню. З одного переказу відомо, що в давнину люди закопували скарби при свідках і клали зверху в яму дошку, на якій крейдою було написане закляття.

У разі порушення закляття на винного звалювались різні напасті. Характерна своєю антифеодальною спрямованістю розповідь про те, як граф Потоцький намагався добути заклятий скарб.

Десь поблизу маєтку Потоцьких в околицях Бердичева стояла висока стара башта. Під нею льох, зачинений на дванадцять дверей, а в ньому скарб. Цей скарб одного разу «дався» бідному чоловікові, котрий здобув таким чином можливість заможного життя. Коли про це почув граф Потоцький, він почав розкидати мури башти, аж раптом «йому очі на потилицю вивернуло і в'язи скрутило». Ніяк не міг звільнитися граф від біди. Лише коли наказав припинити роботу і відновити зруйновану стіну, йому полегшало. З того часу, сказано у кінці легенди, Потоцький боявся навіть близько підходити до старої башти.

На людину, яка будь-що намагалась здобути заклятий скарб, падала страшна кара. З Волині походить дуже гарна легенда про розшуки скарбу в залишках старого замку. Одного разу в князівському палаці у місті Ізяславі з'явився старець і запропонував княгині добути скарб, захований у руїнах замку поблизу міста. Старець попередив, що як тільки копачі досягнуть коштовностей, почне горіти Ізя-

слав, а коли добудуть увесь скарб, місто згорить ущент. Проте викопані цінності коштуватимуть утричі більше, ніж збитки, заподіяні пожежею. Княгиня погодилась, їй не було діла до страждань підлеглих, аби власний палац залишився неушкоджений. Почали розкопувати руїни старого замку. І кожного разу, як тільки починали копати, в Ізяславі спалахувала пожежа, але відразу вщухала, коли робота припинялась. Тимчасом старець підганяв копачів. Нарешті досягли залізних дверей скарбниці. Тоді спалахнуло все місто. Депутація мешканців Ізяслава ледве умовила княгиню припинити розкопування. Та вона й сама збагнула, що має справу із заклятим скарбом. Вона відкликала копачів, після чого пожежа почала слабшати. Спільними зусиллями місто врятували, а старець зник без сліду. То був злий чаклун. Княгиня ж веліла засипати землею старі руїни.

Особливо важка кара чекала людину, котра зраджувала товаришів, разом з якими ховала скарб. Поблизу сучасного міста Запоріжжя Я. П. Новицькому розповідали історію про скам'янілу людину на одній з могил. Той гайдамака не дотримав своєї обіцянки охороняти спільно з товаришами захований скарб: «Пішов він на могилу — і де став, там і скам'янів. Буде він стояти, поки світ сонця... Біля могили, кажуть, на схід, збоку, сховано гроші, і ніхто їх не візьме, бо зараз скам'яніє, як і той козак». Читач, певно, зрозумів, що насправді на кургані стояла половецька кам'яна скульптура, яких було багато в степах України.

Крізь фантастичну оболонку легенд про закляті скарби просвічують не лише стародавні праукраїнські вірування. У них відбилися народні спостереження над обставинами знаходження скарбів, які в абсолютній більшості випадків припадали на долю не фанатиків, котрі нищпорили у пошуках багатства, а випадкових людей, у чому вбачали прояв якихось магічних сил.

Місця заховання скарбів. У народних легендах та переказах найбільш улюбленим місцем приховування скарбу є стара могила. «Таких великих могил, як Караватка [поблизу Запоріжжя. — *М. К.*], мало й є... Колись, кажуть, повз могилу лежав Великий шлях, а на могилі стояла кам'яна баба, лицем на схід. На цій же могилі жив і запорізький ватаг... У могилі і біля могили є, кажуть, й скарби, тільки одні заляті на двісті років, а іншим строк вийшов, можна б і взяти, та не налучили місця». Або легенда про «Ведмідь-могилу», яка того так і зветься, «що сховано ведмедя. Ведмідь, кажуть, вилитий з міді і набитий червінцями. Де-хто з людей пробував копати, так і не дає: стане ведмедяка дибки та й реве. Люди, звісно, розбігаються».

За переказами скарби ховали також у ріках, озерах, ставах, тобто «пускали у воду» («Замулив на дні Вовчої червінці у воловій шкурі. Ружжа люди знаходили, а червінці глибоко увійшли в землю»), закладали в руїни старих замків та фортець, у льохи («В льоху стоять три бочонки разом, із золотом, а четвертий, сам собі, — з срібними талярами. Скарб сховали запорожці і заляті на дванадцять людських голів, а хто одважився би взяти — двері зачиняться і пропав»), кидали у криниці («На тім острові, нижче Чорної скелі, є Музичина балка, а в балці криниця; в тій криниці запоріжці сховали мідний чавунець з червінцями. Там ті гроші й досі, бо страшно брать — заляті»), нарешті, просто закопували у землю, не забуваючи при тому про прикмети, що вказували на місце схованки.

У чому тільки не ховали скарби, який тільки посуд не обирала для них фантазія народних оповідачів! Барила й макітри, мідні горщики й чавунні казани, скрині, глеки, сакви, кашпуки, мішки, пляшки тощо звичайно правили за оболонку для скарбів у фольклорних оповіданнях. Нею могли бути навіть такі, на перший погляд непридатні для цього речі, як вулики («сховано вулик срібла, углиб вище

коліна»), тарілки, навіть вози («просто вікна церкви схована здобич, повозка грошей»). Подекуди скарб просто загортали у кирею чи шкіру.

Прикмети скарбів. Народні оповідання про заховані знайдені й незнайдені скарби містять чимало прикмет, керуючись якими буцімто можна відшукати скарб. Ці прикмети бувають досить романтичні. Мимоволі згадується «Золотий жук» Едгара По з його природним кріслом у скелі, людським черепом на дереві та іншими цікавими і навіть моторошними деталями. Та хіба поступиться перед вигадкою відомого письменника така, скажімо, народна оповідь: «Стоїть дуб, у корень низько забито шкворень вазовий; від дуба на схід сонця три ступені відміряй і копай углиб, в коліно, там здобич схована і сторч пістоль зверху», або: «При березі стоїть осокор, в осокорі у півтора чоловіка дупло, у дуплі сакви грошей, намиста з макітру насипано і землею засипано».

Про частину прикмет ми вже згадували, описуючи найбільш улюблені оповідачами народних легенд місця заховання скарбів. Такими прикметами бувають ще поодинокі дерева, частіше всього дуб або груша, великий камінь, три дерева, що ростуть разом окремо від інших, увіткнутий у землю уламок шаблі, просто підвищення ґрунту, яке обов'язково тлумачиться як козацька чи гайдамацька могила. Та головне місце серед вказівок на захований скарб належить вогневі. У легендах цієї групи відбилися стародавні язичницькі вірування наших пращурів, які вважали вогонь наймогутнішим божеством, котре дарувало людині життя і всі пов'язані з ним блага.

Поетичний образ вогняного вершника зберегла ось така легенда: «В голові острова Хортиці є величенька могила, вся обкладена камінням. Років тридцять тому назад, там, темної ночі, було часто показується скарб: оце вискочить на могилу козак з шаблею, та так вогнем і засяє!

Козак золотий, а під ним кінь срібний. То, кажуть, золоті і срібні гроші. Ті гроші або взято, або показуються не всякому». На Чернігівщині записано оповідання про те, що блискавка б'є у землю саме там, де заховано скарб.

Згідно переконань народних оповідачів, скарб показується і у вигляді свічки: «В тій могилі, кажуть, ще єсть гроші, бо раз у рік там блищить свічка». Проте здебільшого за орієнтир для відшукування скарбу править просто вогонь: «Біля груші кругом шукай — бачили, що горить», або: «Де вогонь блищить — то гроші перечищаються. Вони перечищаються тричі на рік: під Новий рік, під Великдень і під Івана Купала».

В актових книгах Полтавського міського уряду за 1671 р. навіть запроTOCOLьовано свідчення про знахідку скарбу, на місце якого вказав вогонь: «Визнал Васко, скотар Гринцов, о найденю скарбу... Вигналом рано пасти товар по Святой неділі с понеділка на ввоторок, и так обачилем — огонь горит розними материями, и домислилемся, же то скарб мієт быти, и сталем копати... и докопалемся казан, прикритий глиною... Теди Гринец, господар мой, дождав... вечера, открил той казан, гроше и злитое серебро міхом носил в ліс». Далі господар забрав усі цінності собі, а наймита залишив ні з чим. У даному уривку дійсність (знахідка скарбу) химерно переплелась з вигадкою.

Народні перекази часто містять детальні настанови для шукачів скарбів, керуючись якими, можна начебто розбагатіти: «Як гроші показуються, то йди на вогонь. Як загасне — не тобі судились, як ні — твій скарб. Як знайдеш гроші, то не бери всі, так не годиться, залиш скільки-небудь заплатити за місце і не бійся нічого; а як забереш усі, то не обійдеться без напасті». Або: «Всякий скарб треба брати не зверху, а збоку, бо не всякому звісно, заклятий він чи ні. Як брати з боку, то гроші розсипляться, а з ними розсиплеться і закляття».

При видобуванні скарбу із схованки суворо заборонялось лаятись, згадувати нечисту силу тощо. Чарівна у своїй безпосередності, сповнена м'якого гумору легенда розповідає про якогось діда, що побачив свічку під грушею, зметикував, що то знак скарбу, і почав копати яму. «Дивиться далі — казан з червінцями. Давай він його піднімати за дужку. Силився, силився — очі рогом лізуть, нічого не робить. У нього з язика й зірвалось: «Ну й важкий же, біс його батькові!» Тільки це вимовив, а гроші в землю так і зашуміли... Почав він тоді і молиться, і хреститься — нічого не допомогло».

Перекази твердять, що найбільше можна сподіватись на успіх у ніч під Івана Купала. Тоді нібито лише одну ніч на рік цвіте папороть, квітка якої несе здобуття скарбу. Хто не знає сумної історії, описаної прекрасним знавцем українського фольклору М. В. Гоголем в оповіданні «Вечір проти Івана Купала». Бідний хлопець Петро у розпачі, бо його наречену видають за іншого, багатого. Він пізнається з лихим чаклуном Басаврюком. У ніч на Івана Купала Петро йде до глибокого яру, що густо заріс лісом, і зриває там, незважаючи на різні фантастичні перешкоди, квітку папороті. Проте щоб знайти скарб, хлопцеві доводиться вчинити вбивство. Гроші не приносять йому щастя.

Думка про «суджений» скарб, тобто такий, який може здобути лише певна людина, пронизує велику кількість народних легенд. Ось один приклад: «Горить свічка синім вогнем, цей світ бачить лише той, кому гроші судились». Найчастіше скарб «давався» дітям. Згідно народних вірувань, доля найбільш ласкава до малолітніх, які ще не встигли завинити перед нею. Ось одна з характерних історій цього типу: «У старі часи скарби самі ходили. В одного чоловіка дитина була, так року — двох. Ото сидить воно та кашу їсть, а півень вискочив з-під полу та й собі дзюба, а воно його ложкою — так купка грошей і насипалась».

Можна було б без кінця розповідати старовинні й новіші легенди про скарби та шукачів, але наше завдання в іншому. Нехай фольклористи досліджують походження та структуру цих легенд, а нашому читачеві, мабуть, цікаво знати, чи є істина в усіх оцих розповідях, тобто, яка реальна основа легенд і переказів про скарби?

Чи варто шукати скарби? Це питання здавна цікавило не тільки скарбощукачів, які звичайно вірили, а деякі вірять і досі, найфантастичнішим оповіданням, але й серйозних учених. Деякі з них навіть намагались використати народні легенди про скарби при археологічному вивченні певної території, при складанні археологічних карт тощо. У солідному виданні «Труды III Археологического съезда» (т. 2, Київ, 1878) вміщено статтю П. С. Іващенко «Перекази і забобонні розповіді про скарби як дані до питання про археологічну топографію Гадяцького повіту». Навівши півтора десятка легенд про скарби, автор твердив, що «такими і подібними їм даними можна було б користуватись при археологічних дослідженнях і описах місцевостей». Отже, він закликає прислухатись до народних переказів про закопані цінності, вбачаючи в них авторитетне історичне джерело.

Згаданий вище видавець «Запорожской рукописи» про скарби М. Сементовський писав у вступі, що це видання «може принести принаймні невелику користь етнографам та історикам, а, може бути, і археологам, якщо останні докладуть зусиль старанними дослідженнями відшукати деякі скарби із вказаних у рукопису». Як бачимо, М. Сементовський пішов ще далі П. Іващенко, прямо наполягаючи на реальності легенд «скарбового» напрямку.

Нашу розповідь ми почали з газетного повідомлення про пошуки «скарбів Наполеона», здійснювані не лише ентузіастами, а й науковими експедиціями. Це не перший випадок такої наївності, важко зрозумілої у наш час. В

архіві Державного Ермітажу у Ленінграді зберігаються матеріали археологічної експедиції, яка напередодні першої світової війни за вказівками якогось козака з Кубані шукала дорогоцінний скарб і знайшла... черепки і вугілля. Виявляється, скарб привидівся козакові уві сні! У 1926 р. Всеукраїнський археологічний комітет вирішив послати експедицію у містечко Жорнище на Київщині, бо, як записано у постанові комітету, чутка про заховані у підземеллях скарби «може мати якісь реальні підстави». До постанови, підписаної головою комітету академіком Новицьким, додано навіть кошторис експедиції, де визначено добові археологам і копачам, витрати на спорядження тощо. На жаль, не відомо, чи відбулась ця дивна експедиція.

Часто перекази та легенди про скарби містять такі подробиці й «точні» вказівки на місце схованки, що неважко повірити в них. Особливий вплив на легковірних людей справляють оповідання «очевидців». Дід із села Вознесенки на околицях Запоріжжя у кінці минулого століття розповідав про зустріч із таким «очевидцем», коли замолоду повертався з Криму, чумакуючи. Підійшов до чумацького товариства старий, білий, мов місяць, але червонощокий дід і каже: «Охота ж вам чумакувати. Таким молодим і здоровим можна б і без того багатіти... Адже ви живете біля урочища Сагайдачного... Там стільки грошей, що не тільки для вас — вистачило б на дві губернії... Ніхто не знає так Сагайдака, як я, не один рік жив я з ним у тому урочищі, яке за ім'ям його назване Сагайдачним». Далі старий розповів, що Сагайдак із своїм кошем жив поблизу Хортиці. У хвилину небезпеки «Сагайдак вскочив у землянку, витягнув із скрині срібні та золоті таляри (зауважимо, що золотих талярів ніколи не було, лише срібні.— М. К.), висипав на дві шкіри і поніс на середню скелю. Струсонув шкіри — і пішли гроші поміж каміннями... Він тоді виніс це барило та відро з грошима і закопав поблизу скелі».

Сагайдак, сказав на закінчення розповіді старий, загинув того самого дня, а скарб залишився недоторканий.

Ну як, почувши таке оповідання, не покинути сім'ю, господарство, рідний дім та не піти з лопатою у розшуках скарбів? І таких було багато. Література доносить відомості про подібних фанатиків. Один із розділів суто наукової книжки В. І. Голкевича «Клады и древности Херсонской губернии», виданої у Херсоні 1903 р., не без підстав названий автором «Кладоискательство как душевная болезнь».

Бувало, що скарбова лихоманка охоплювала цілі села і міста. Іноземний мандрівник, відвідавши в кінці XVIII ст. польське містечко Волин на Західному Помор'ї, з жахом писав, що все тут перекопане ямами та ровами. Деякі будинки навіть обвалились, а інші от-от розсипляться. Частина мешканців, витративши на розшуки усі свої гроші, пішла з торбами. Що саме шукали мешканці Волина? Виявляється, золотий ланцюг, що приснився одному із міщан та, за свідченням того добродія, був захований неодмінно у Волині. Дивовижна і до того-таки масова легковірність,— скаже читач. А скарб Наполеона,— відповімо йому ми! Не забуваймо, що перекази про скарби належать до таких, яким завжди особливо охоче вірили. І навіть тепер, коли люди не ймуть віри казкам про відьом і нечисту силу, вони часом не від того, щоб вважати легенду про захований скарб реальною.

Для того, щоб відповісти на питання, чи є хоч крихта істини в легендах і переказах про скарби, треба проаналізувати їх з погляду побудови розповіді, розвитку дії, аксесуарів тощо.

Уже зазначалося, що розповіді про скарби є в різних народів, походять з різних часів, але збереглись у подібних версіях. Навіть при поверховому ознайомленні з ними впадає в око однаковість їхньої композиції. Скарб звичайно

сам дає знати про себе, його вісниками бувають старий, але ще міцний дід, рідше баба. У ролі вісників виступають і звірі: півень, лоша, теля, ведмідь. Найчастіше вказує на скарб вогонь — від фєсричного вогняного вершника на козацькій могилі до скромного вогника на горбочку. Скарби закопують у місцях, оповитих таємничістю: у запорозьких могилах, на кладовищах, у руїнах фортець і замків, біля занедбаних степових криниць, у глибоких ярах, у непролазних хащах, пускають у воду поблизу порогів тощо. «Дуються» скарби не всім, лише тим, кому судились, найчастіше малим дітям. Правда, якщо строк, на який закликали скарб, закінчився, його міг знайти будь-хто, але при додержанні певних правил. Найкраще шукати скарби під Новий рік, на Великдень і проти Івана Купала.

Найбільші сумніви у вірогідності легенд про скарби викликає наявність традиційних чисел. Улюблені числа легенд — дванадцять і три, що зближує їх з народними легендами, казками і переказами іншої тематики. Скарб ховають 12 козаків; у башті, де сховано гроші, 12 дверей; цінності покладено у 12 барил; від орієнтира до скарбу слід відміряти 12 кроків тощо. Скарб заховано поміж 3 могилами; під 3 дубами; він міститься у 3 саквах і т. ін. («Стоїть три дуби, від дубів, на низ — три ступні, сховано казанок».) Фахівець-фольклорист міг би більш докладно проаналізувати перекази про скарби, але вже з викладеного видно, що такі перекази — фольклорні твори із майже стопроцентною легендарною основою.

Ми сказали «майже»... Із аналізу народних творів скарбошукацької тематики ми могли б зробити висновок, що вони не мають реальної основи. Проте це не зовсім так. Час від часу люди все-таки знаходять скарби!

Скарби, якими вони є насправді. І в наш час натрапляють на скарби: їх виорюють плугами, вигортають бульдозерами на будівництвах, виявляють у дуплах старих дерев,

вода в річках вимиває старовинні монети. Однак — і це найголовніше! — звичайний, типовий скарб складається з кількох десятків маленьких напівсрібних чи мідних монет, позеленілих і потемнілих від часу й бруду, що містяться у невеликому горнятку чи просто загорнуті у шматок тканини. Матеріальна цінність такого скарбу мізерна і на сучасні гроші ледве досягає одного карбованця. Трапляються мішані, монетно-речові, знахідки, проте і в них переважають монети.

Справжні матеріальні цінності у скарбах трапляються надзвичайно рідко. Кожна коштовна знахідка ледь не унікальним. А непоказні купки старих монет у життєвому розумінні ніяк не можуть вважатись скарбами. Адже для шукача, так само як і для слухача легенд, слово «скарб» сяє золотом, мерехтить самоцвітами, дзвенить пудовими мішками монет. І все-таки оці знаходжувані скромні скарби з крихітною грошовою вартістю правили за канву, по якій народна фантазія вишила пишні квіти легенд і переказів про величезні цінності, що чекають на свого добувача. Усі, або майже усі такі легенди нав'язні невизначними спогадами чи відомостями про реальні, дешеві у матеріальному відношенні скарби, а буйна фантазія безіменних авторів і традиція охоче замінили срібло золотом, мідь сріблом, а дешеві скельця копійчаних пернів та сережок самоцвітами. Адже абсолютна більшість монетних скарбів взагалі не містить золотих монет, навіть поодиноких. За всіх часів золото, за деякими винятками, не вживалося в повсякденному грошовому обігові, і золотих монет випускали дуже мало.

Все сказане нами, як правило, не відоме нефахівцеві-нумізматові, звичайній людині, котра натрапила на скарб і тремтячими руками розгортає тканину чи шкіру, у якій загорнені очікувані цінності. Уявляєте її розчарування!!! Замість золота і коштовного каміння — якісь кружальця із темного металу і такі самі дешеві брязкальця. За мину-

лих часів мимоволі з'являлась думка: тут щось негаразд. Мабуть, не обійшлося без нечистої сили. Певно, дідько підмінив коштовності нікому не потрібним мотлохом.

Ми вже згадували про оповідання М. В. Гоголя «Вечір проти Івана Купала». Тепер звернімо увагу на фінальну частину оповідання. Петро, згадавши, що скарб дістався йому ціною страшного злочину, кидається до грошей. І раптом червінці в мішках перетворюються на черепки. Черепки замість золота. Може, подібне трапляється лише у моторошних історіях про те, як за гроші людина віддає душу дияволу (адже таким є один з аспектів легенди, яку розповів нам великий письменник)? Ні, веселе, гумористичне оповідання того таки автора «Зачароване місце» розповідає історію про викопаний дідом казан, у якому замість золота виявилось якесь сміття, знову-таки внаслідок втручання «нечистої сили». Тонкий і чутливий художник, прекрасний знавець української народної творчості, М. В. Гоголь уміло розкрив психологію скарбошукацтва, підмітив головне у легендах та переказах про скарби.

Повернімося, однак, до людини, котра знайшла скарб і була залишена нами у великому розчаруванні з приводу знахідки купи мотлоху замість цінностей, а тому дійшла висновку, що у справу втрутилась нечиста сила (йдеться про фольклорні історії, записані у далекі часи). Ми переконуємося, що мотив перетворення золота та інших коштовностей на мотлох і сміття базується на реальному вмісті абсолютної більшості монетних скарбів, вартість яких мінімальна. Мотив черепків також легко зрозуміти, коли візьмемо до уваги, що більшість монетних скарбів звичайно закопували у череп'яних горнятках, які легко розлітались на друзки при першому дотику лопати (не кажучи вже про удар плуга чи бульдозера). Ці черепки і бачив розчарований шукач, оглядаючи місце скарбу.

Збентежений і часто обурений, переконавшись у непри-

датності знахідки для власних потреб, він може просто викинути її на смітник, або, у ліпшому випадку, віддати кружальця невідомого металу дітям. Ось тут і трапляється лихо. Гине для науки справжній скарб, знищується унікальна, неповторна пам'ятка минулого, живий свідок грошового господарства своєї епохи.

Залишається відповісти на питання: чи можна відшукати скарб, користуючись вказівками переказів чи навіть самотійно вивчаючи певну місцевість?

Ми вже говорили про те, що твори про скарби склались за загальними законами усної народної творчості. Їхня реальна основа не подає надій на відшукання справді цінного скарбу. Але якщо ми навіть припустимо, що існують варті довір'я повідомлення про скарби, то і в цьому оптимальному випадку шанси шукача мінімальні, якщо їх взагалі можна брати до уваги. Адже плин часу неухильно стирає давні прикмети, за якими можна відшукати заповітне місце. Висихають криниці, гинуть дерева, вода розмиває кручі та острови, річки змінюють течію, розорюються могили, зникають руїни старих замків і фортець.

Не приведе до успіху й дослідження місцевості за прикметами з народних легенд. Справа в тому, що приховувачі скарбів якнайменше були зацікавлені у виборі помітних орієнтирів, отих ефектних козацьких могил та поодиноких дубів. Для них за вказівку на місце захованого скарбу правила звичайні, не помітні для стороннього ока речі: дерево у власному садку, вигин стежки, невелике підвищення ґрунту тощо. Саме тому чимало скарбів залишилось у землі, бо людина часто не знаходила потім місця, де заховала власні гроші. Приховувачі, напевне, досить часто забували місце скарбу через те, що місцевість уночі (а більшість скарбів приховувалась, природно, саме в такий час), виглядає інакше, ніж удень. Були очевидно, й інші причини — раптова смерть приховувача, його втеча від

ворога, що несподівано з'явився, потрапляння в полон власника скарбу тощо. Переліченим нещасним випадкам і завдячуємо ми збереженням до нашого часу дорогоцінних пам'яток минулого — монетних скарбів.

Здається, не варто додавати, що експедиція на Стоячому озері змарнувала час, але так і не знайшла «скарбу Наполеона».

КОЛИ СКАРБ ЗНАЙДЕНО

Навесні 1963 р. у селі Матюші Білоцерківського району на Київщині знайшли скарб римських монет, так званих денаріїв I—II ст. н. е. Його виявив місцевий механізатор на безезі річки Раставиці, у старому напівзгнилому пеньку. Відкривач зібрав лише частину денаріїв («жменю»), але й ті згодом роздарував. Багато монет було підібрано школярами, які немало кількість невідомих їм блискучих кружалець покидали у річку просто так, для «забави», а решта розійшлась поміж місцевими жителями. Ще приблизно протягом місяця школярі й туристи, що проходили берегом річки, знаходили у тому місці римські денарії. Співробітникам Білоцерківського краєзнавчого музею пощастило зібрати лише 16 монет. Ці рештки великого колись, певно, скарбу були описані як знахідка великої наукової цінності у збірнику Інституту археології АН УРСР «Нумизматика й сфрагистика» (т. 2, 1965), звідки кожен може дізнатись про сумну долю скарбу з Матюшів.

Для науки загинув скарб, який міг бути використаний для вивчення стародавньої історії та економіки краю. Механізатор, котрий знайшов скарб, безумовно не уявляв, яку цінність становить його знахідка. Те, що трапилось зі скарбом, було наслідком не злого наміру, а необізнаності, але від цього, як кажуть, не легше. На жаль, випадок у Матюшах типовий. Абсолютна більшість знайдених скарбів

через брак нумізматичних знань та необережність відкривачів або повністю гине, або доходить до вчених частково. Для науки ж надзвичайно важливо, щоб усі монети (і речі. звичайно, якщо скарб монетно-речовий) збереглись. Адже навіть одна втрачена монета може рішуче вплинути на датування всього скарбу і, відтак, на визначення його ролі в історичному процесі. Наприклад, скарб з Матюшів, точніше, те, що від нього залишилось, містив римські денарії лише I—II ст. н. е. Тому цей скарб вчені датують кінцем II ст., за молодшою монетою, що збереглася, — денарієм імператора Коммода (176—192 рр. н. е.). Але таке датування скарбу не може бути певним, бо він зберігся неповністю. Адже серед загублених монет могла бути монета більш пізнього часу, III і навіть IV ст. н. е., що докорінно змінило б не лише датування, але й історично-економічну характеристику скарбу. Отже, кожна людина має знати хоча б основні правила поводження із знахідками пам'яток матеріальної культури, у даному разі монетного або монетно-речового скарбу.

Передусім ніколи не треба чіпати знахідки. Скарб повинен бути вивчений і сфотографований на місці, «in situ», як кажуть фахівці. Тому зразу по виявленню старовинних монет необхідно звернутись до найближчого музею. Все первісне опрацювання скарбу мусять здійснювати фахівці-нумізмати або, принаймні, досвідчені музейні працівники. У виняткових випадках, коли немає змоги зв'язатись з музеєм чи іншою науковою установою, відкривач скарбу може самостійно, з винятковою обережністю видобути його з землі, залишків стіни, дупла дерева. При цьому особливу увагу слід звернути на оболонку скарбу: горщик, скриньку чи навіть звичайний шматок шкіри. Справа в тому, що монети дають можливість точно (особливо в порівнянні з іншими методами встановлення хронології матеріальних знахідок) датувати оболонку, тобто «німі» предмети мате-

ріальної культури, а це надзвичайно важливо для археологів, етнографів тощо. Адже датування, скажімо, кераміки (глиняного посуду) — досить складна справа. Для цього або враховують глибину залягання керамічного виробу у датованому культурному шарі ґрунту, що дає можливість досить приблизно встановити його хронологію, або застосовують метод аналогій — порівнюють таку знахідку, її форму, розмір, структуру, матеріал тощо з керамічними виробами, час виготовлення яких уже відомий. У першому випадку в щоденнику археолога з'являється запис: горщик знайдено у шарі III ст. н. е., у другому — за всіма ознаками його треба віднести до другої половини III — початку IV ст. Зрозуміло тепер, наскільки велику цінність для науки має знахідка керамічного виробу, наповненого монетами, які датують його. Такий горщик, час виготовлення якого встановлено за допомогою монет, сам перетворюється на еталон. За ним можна тепер датувати інші знаходжані керамічні вироби.

Добувши скарб, необхідно уважно вивчити місце, де ви його знайшли. Чи не залишилась там ще якась кількість монет, які випали з оболонки. Треба зібрати усі рештки посудини (якщо вона розбита), шматки тканини, у яку часто загортали монети при захованні — все, що привернуло вашу увагу і може бути використане дослідниками.

Завдяки вашій ретельності скарб повністю, включаючи і його оболонку, потрапить на стіл нумізмата-дослідника. Перш, ніж завітати до його лабораторії, згадаємо про те, що навіть з суто меркантильних, ненаукових позицій усі монети, навіть золоті, вигідніше віддавати до музеїв, а не намагатись збути їх з рук як зливки металу. Звичайно вага золотої монети із скарбу не перевищує 3—4 грамів, вартість цієї кількості металу порівняно невелика. А від держави находчик одержує суму, що перевищує номінальну вартість знахідки, бо додатково оплачується її наукова

цінність як історичної пам'ятки. Сказане особливо стосується монет зі срібла, ціна якого зовсім мала.

Отже, горщик з монетами стоїть на робочому столі нумізмата (табл. I, 1). Дослідникові пощастило, адже облонок скарбу дуже рідко залишається неушкодженою — згадаймо про черепки в легендах! Дуже обережно, щоб не пошкодити горщик, добуваємо його вміст. Та що це? На стіл випадає важкий згорток матерії якогось невиразного сірого кольору, рясно вкритий зеленими плямами. Поруч лягають декілька темних плоских предметів, що при ближчому розгляді виявляються шматочками березової кори. Розгорнувши тканину, бачимо зелену грудку, у якій впізнаємо монети, що міцно злиплись до купи. Оце і є очікуваний скарб, який так багато може розповісти дослідникові-нумізмату.

Посудина відставається набік, нею займаються археологи. Вимагає пояснень тканина, у яку були загорнуті монети, і, особливо, шматки кори. Доходимо висновку, що приховувач грошей намагався якомога краще захистити їх від вологи, тому не тільки загорнув монети у цупку тканину, але й поклав поміж стінками й згортком шматочки березової кори. Не вберіг, скажете? Але ж власник скарбу розраховував на те, що його гроші лежатимуть у землі кілька років, і лише якийсь випадок продовжив цей строк на кілька століть. Отже, монети були запаковані дбайливо, хазяїн скарбу не поспішав. Запам'ятаємо цю обставину, нумізмат повинен враховувати навіть найнепомітніші з першого погляду деталі.

Зелені плями на тканині є наслідком окислення металу, що з'єднало монети скарбу в міцну зелену грудку, яку не легко розламати. Проте останнього робити аж ніяк не можна. Виламуючи монети з загальної маси, легко знищити їх. Щоб відділити монети одну від одної, існує реставрація, у даному разі — очищення монет. Проте дослідник не

3

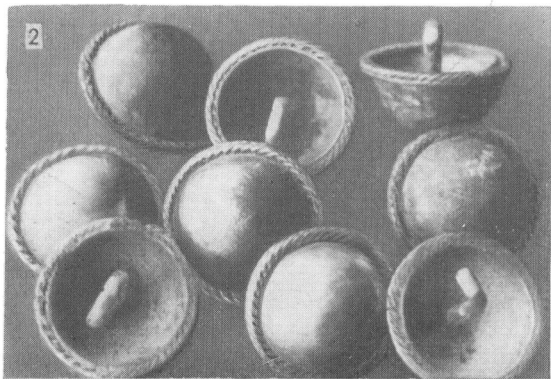

Табл. I. 1. Типовий скарб монет XVII ст. (зменшено вдвічі);

2. Срібні гудзики з Глинянського скарбу; 3. Персні з Глинянського скарбу.

Примітка: Тут і далі речі й монети подаються із зменшенням на $\frac{4}{5}$ їхньої натуральної величини за винятком обумовлених випадків.

поспішає передати скарб реставраторові. Спершу він зважує його. Це зважування не останнє. Нумізмат повторюватиме його ще кілька разів, бо ваги є одним з його головних знарядь і можуть розповісти багато. Первісне зважування потрібне для встановлення ваги монет перед реставрацією, адже у процесі останньої вони неминуче втраять у вазі внаслідок видалення окису. Зваживши монети по реставрації, ми дізнаємось, наскільки вони стали легші. Це допоможе нам потім, при встановленні ваги окремих монет, проби їхнього металу тощо. Крім того, взята сама по собі вага усього скарбу теж важлива, адже це дозволяє встановити майновий рівень приховувача. Наприклад, скарб монет у неочищеному стані важив 327 г. Це багато чи мало, запитає читач? Не будемо квапитись з відповіддю. Ми ще не знаємо, з яких саме монет складається скарб, яку країну та епоху він представляє. Лише визначивши якісний склад скарбу, ми зможемо встановити його «купівельну спроможність», звичайно, за умови, що нам відомі ціни відповідного історичного періоду.

Після зважування монети віддано на реставрацію. Не будемо спинятись на вузько професійних таємницях реставраторів. Скажемо лишень, що вони користуються слабкими розчинами кількох кислот, звичайною теплою водою з милом та іншим. У разі потреби монети закріплюють за допомогою спеціальних хімікатів, щоб запобігти дальшій корозії та руйнуванню.

Нарешті купка блискучого металу лежить на робочому столі нумізмата. Він розпочинає визначення монет — встановлює місця та дати їхнього карбування. Навіть якщо скарб монетно-речовий, все одно речі поки що відкладаються набік. Визначення скарбу починається з монет. Адже речі «німі» і встановити їх дату й походження можна лише за допомогою монет, разом з якими ці речі знайшли.

Існує спеціальна література, за допомогою якої можна

визначати монети, встановлювати їхню «національність» та «рік народження»: довідники, оглядові курси нумізматики, каталоги монет окремих країн тощо. Проте нумизмаг повинен мати відповідну підготовку, знання та досвід, щоо мати змогу за зовнішнім виглядом навіть незнайомих йому монет (деталі зображень, шрифти написів, форма монетного кружка, фактура тощо) встановити принаймні століття та район земної кулі, де монета карбована. Проілюструємо сказане на прикладі великого скарбу, знайденого в серпні 1964 р. в селі Глиняному Золочівського району Львівської області¹.

Глинянський скарб, на жаль, також зберігся частково, проте відомо, що втрачено невелику частину. Він налічує близько 1500 монет та різноманітні речі зі срібла: уламки жіночих прикрас, поясну пряжку, дев'ять масивних срібних гудзиків (табл. 1, 2), кілька перснів (табл. 1, 3), серед яких один чоловічий з печаткою.

Попереднє ознайомлення зі скарбом у неочищеному стані дозволило приблизно датувати його другою половиною XVI — першою половиною XVII ст. Знання особливостей грошового господарства Західної України того часу дає можливість твердити, що в ньому будуть переважати польські та литовські монети².

Серед монет скарбу найперше впадають у вічі великі й масивні срібні монети діаметром у середньому трохи більше 4 см, а вагою близько 30 г. Немає сумніву, що пе-

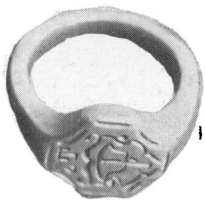
¹ Автор складає щиру подяку завідувачеві археологічного музею Львівського університету В. В. Зваричу за люб'язно надану можливість ознайомлення із ще не опублікованим Глинянським скарбом.

² На середньовічних українських землях майже ніколи не вживались монети місцевого карбування і їхній грошовий обіг обслуговували іноземні, головним чином польські, монети. Так тривало аж до кінця XVIII ст.

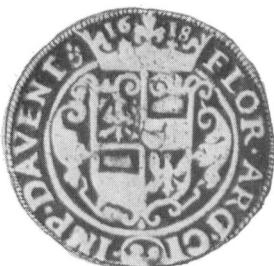
ред нами таляри — міжнародна монета високої проби карбування багатьох країн Західної Європи XVI—XVIII ст. У нашому скарбі налічується близько десятка талярів, стільки ж півталярів і схожа на таляр, але трохи менша від нього монета. Це нідерландський срібний флорин 1618 р., напрочуд гарно вичернений століттями (табл. II, 2). Таляри представляють Німеччину (архієпископство Зальцбург) та Нідерланди, як вільну республіку, так і підвладну Іспанії. Можна годинами милуватись прекрасно виконаним зальцбурзьким таляром 1624 р., який зберігся настільки добре, ніби лише вчора вийшов з воріт монетарні (табл. II, 3). Серед монет Глинянського скарбу впадають в око кілька менших від талярів монет, у яких фахівець без труднощів розпізнає гданські орти. Ці досить великі (середня вага на рівні 6,5 г, діаметр близько 3 см) монети карбовані в польському місті Гданську і мають на собі ім'я короля Сігізмунда III (1587—1632 рр.). Вони виконані надзвичайно майстерно (табл. II, 4).

У масі срібла виблискує й золото — єдина монета, що збереглася. Кажуть, що спочатку у скарбі було десять золотих монет. Це широко відомий у Європі голландський золотий дукат, який у Росії мав офіційну назву голландський червонець, а на Україні називався червоним золотим. Високопробні, 986 проби, дукати важили в середньому 3,5 г при середньому діаметрі 2,5 см (табл. III, 1).

Проте основну масу Глинянського скарбу складають невеликі низькопробні монети з вмістом чистого срібла не більше однієї третини — польські й литовські півторагрошовики, гроші й півгроші. Найстаріша монета скарбу датується 1558 р., наймолодша — 1647 р. Оскільки в нумізматиці прийнято датувати скарб за його наймолодшою монетою, будемо вважати, що скарб захищений після 1647 р., найімовірніше в кінці сорокових — на початку п'ятдесятих років XVII ст.

1

2

3

4

Табл. II. 1. Чоловічий перстень із печаткою з Глинянського скарбу. 2. Нідерландський срібний флорин 1618 р. з Глинянського скарбу; 3. Зальцбургський таляр 1624 р. з Глинянського скарбу; 4. Гданський сорт Сігізмунда III 1615 р. з Глинянського скарбу.

Табл. III. 1. Голландський дукат 1631 р. з Глинянського скарбу; 2. Чеські монети: а) витертый празький гріш, б) празький гріш Вацлава II доброї збереженості; 3. Монета Володимира Ольгердовича (збільшено вдвічі); 4. Князівський знак на монеті Володимира Ольгердовича (збільшено вдвічі).

Уже кілька разів ми вжили термін «проба» або похідні від нього: «низькопробний», «високопробний». Поняття проби вказує на вміст шляхетного металу, золота чи срібла, у монеті. Справа в тому, що навіть у пізньому середньовіччі виплавлення хімічно чистого металу з руди було технічно неможливе. У тих монетах, які офіційно оголошувались цілком срібними або золотими, були наявні домішки інших, нешляхетних металів. Уже за раннього середньовіччя до срібла¹ почали додавати більш-менш велику кількість домішок — лігатури, як прийнято їх називати. Наявність лігатури у сріблі чи золоті робила монету міцнішою, адже відомо, що високопробне срібло й золото досить м'які. Проте до срібла додавали домішки не тільки задля зміцнення монети. Королі, князі та інші великі феодалі, що мали право монетного карбування, свідомо псували монету, перетворюючи її зі срібної на мідяно-срібну (звичайно за лігатуру правила мідь) і кладучи «заощаджене» срібло до власної кишені. При цьому найбільше страждали бідняки, бо псували здебільшого дрібні монети.

Авторові пощастило познайомитись з Глинянським скарбом ще до його очищення, і монети цього скарбу виявились прекрасною ілюстрацією описаної нами фінансової політики феодалів. Великі монети — таляри, флорин, півталяри й орти — були зовсім неушкоджені часом, лише трохи потемніли. Але дрібні монети — півторагрошовики, гроші й півгроші — були густо вкриті зеленим нальотом так, що не можна було розгледіти їхніх зображень. Більше того, вони буквально тонули в зеленій пилюці, яка з них і сипалась. То давалась взнаки лігатура, мідь, адже ці офіційно «срібні» монети насправді були на 60—80% мідними.

¹ За всіх часів золоті монети були рідкістю на ринку і звичайно мали високу пробу, що пояснювалось їхніми особливими функціями: лежати у скарбницях феодалів та брати участь у великих фінансових операціях, а не порипати у вир повсякденного обігу.

Великі срібні монети (так само, як і золоті), брали участь, головним чином, у грошових операціях. Їх позичали, ними сплачували борги, переможені платили контрибуції у таллярах. Десятками й навіть сотнями років вони непорушно лежали в державних і приватних скарбницях. Зрозуміло, що панівні класи всіх країн були зацікавлені в тому, щоб великі срібні монети — гроші багатіїв — були високої якості.

Інша річ — дрібні, розмінні монети, гроші бідняків. З ними можна було не церемонитися. Часто володарі, під владою і від імені яких випускали монети (у нумізматиці їх звуть монетними сеньйорами), доходили до того, що так звані срібні монети насправді мали заледве десяту частину срібла. Такими, наприклад, були денарії згаданого вже Сігізмунда III, які при загальній вазі близько 0,36 г містили лише 0,03 г срібла. Дуже швидко по виході з монетарні такі монети окислювались, зеленіли або чорніли. Недарма в народі їх влучно прозвали «чорними монетами».

На середньовічній монетарні для встановлення якості монетного металу його пробували на спеціальному камені. До речі, ним і тепер користуються ювеліри.

Проба металу встановлювалась у так званих лотах, за шістнадцятилотовою шкалою. Кожний лот дорівнював 62,5 у сучасних нормах пробування. Срібло шістнадцятої проби вважалось цілком чистим, п'ятнадцятої — містило 15 частин срібла та одну частину лігатури, чотирнадцятої — 14 частин срібла і 2 частини лігатури і т. д. У тисячних срібло, наприклад, чотирнадцятої проби має 875 пробу. Для пробування вживались срібні стрижні різних проб. На пробірному камені (чорному сланці, аспидному камені) проводили рису випробуванням сріблом чи срібною монетою, а поруч одним із стрижнів-проб, порівнюючи відтінки обох рис. Так робили доти, доки обидві риси не здавались випробувачеві тотожними.

Навіть при великому досвіді цей спосіб дає досить приблизні наслідки — з точністю до ста одиниць у сучасних нормах пробування, або до одного — двох лотів. Тому й проба середньовічних монет одного й того самого типу нерідко досить сильно коливається. У наш час вживають більш точні методи пробування монетного металу, зокрема хімічний і спектральний аналізи.

Важливу роль при опрацюванні скарбу нумізматом-дослідником відіграє зважування монет. Пам'ятаєте, увесь скарб було покладено на терези ще перед реставрацією. Тепер, коли монети вичищені, дослідник знову зважує їх і підраховує, наскільки скарб став легший. Зрозуміло, що найбільше втратили у вазі низькопробні, найменше — високопробні монети. Це необхідно враховувати при обчисленні того, скільки втратила кожна монета внаслідок корозії. Однак і на цьому зважування не закінчується.

Кожну монету кладуть на точні, так звані аналітичні ваги. Це допоможе при встановленні монетної стопи, яка виражається числом, що показує, скільки тих чи тих монет виготовлялось з певної кількості металу, з монетної гривні. У Польщі, наприклад, монетною гривнею була так звана краківська гривня вагою близько 198 г. З цієї кількості срібла при Сігізмунді III карбувалось 7 талярів, або 14 півталярів, або 31 гданський орт, або 127 польських грошів, або 540 денаріїв,— все це з урахуванням домішок до срібла у названих монетах.

Дослідник старанно вимірює монети, визначаючи їхній діаметр, товщину тощо. Це допомагає встановити середні розміри монет певного типу, що не завжди просто, оскільки, наприклад, монети раннього середньовіччя, навіть однотипні, за розмірами можуть відрізнятися одна від одної, що пояснюється недосконалістю техніки виготовлення монетного кружала.

Визначення метрологічних характеристик монет, тоб-

то їхньої ваги, розміру та проби зважуванням, обмірюванням та пробуванням дозволить повніше дослідити роль цих нумізматичних пам'яток у грошовому господарстві відповідної епохи та встановити співвідношення між цими монетами на ринку, а відтак відхилити завісу перед економічною історією минулого, не відбитою у писемних джерелах.

Атрибуція, тобто встановлення приналежності й хронології тих монет, про які мовилося вище, не викликала труднощів. Вони добре збереглися й на них можна було легко прочитати ім'я монетного сеньйора, назву країни (чи міста на гданському орті), дату. Маючи ці дані, нумізмат за допомогою довідників і спеціальної літератури вже більш певно визначить монету: уточнить або розшифрує її написи, які за браком місця часто подані скорочено чи навіть абрєвіатурами, назве монетарню та ім'я її управителя, або, як кажуть нумізмати, монетарія. Набагато важче визначити монети, які погано збереглися, та монети, написів (або легенд, як називаються вони в нумізматичній науці) на яких замало для атрибуції.

При визначенні пошкоджених та погано збережених монет на допомогу дослідникові приходять його знання, досвід, навіть чуття, тобто все те, що називають кваліфікацією вченого. Навіть непомітні для стороннього ока деталі часто дозволяють фахівцеві встановити походження й дату монети. Наприклад, в українських скарбах XIV—XV ст. часто трапляються празькі гроші, велика, як на свій час, чеська монета вагою від 3 до 3,7 г і діаметром близько 3 см. Причому здебільшого ці монети, які десятиріччями вживались у повсякденному грошовому обігові, настільки витерті, що їхні легенди й зображення не можна розібрати (табл. III, 2а, 2б). За розміром, товщиною монетного кружала, його фактурою нумізмат встановлює, що має справу з празьким грошем. Після цього навіть натяків на легенду вистачає для атрибуції монети. Коли й цього немає,

на допомогу приходить метрологія. Припустимо, що зовсім витертий празький гріш важить близько трьох грамів і виготовлений із срібла близько 700 проби. Цього досить, щоб визначити монету: довідники, складені на основі вивчення великої кількості празьких грошів доброї збереженості, допомагають встановити, що перед нами празький гріш чеського короля Вацлава IV (1378—1419).

Аж до XVI ст. абсолютна більшість європейських монет випускалась недатованою, що дуже утруднює визначення. Не завжди допомагає і наявність на монеті імені монетного сеньйора — за епохи дрібних феодальних монархій імена королів і князів часто повторювались. Наприклад, у першій половині XV ст. у Польщі випускались то-тожні за зовнішнім виглядом і навіть за метрологічними характеристиками монети від імені двох Владиславів: Ягайла (1386—1434) і Варненчика (1434—1444), що дуже утруднює атрибуцію їхніх монет. В середньовічній Баварії протягом порівняно невеликого проміжку часу правило аж сім Генріхів і всі вони випускали монети. Зрозуміло, що визначити їх важко. Проте сучасна нумізматична наука володіє різноманітними методами атрибуції погано збережених, недатованих і навіть анонімних монет (тобто, на яких відсутнє ім'я монетного сеньйора). Один з цих методів, метрологічний, ми вже описали.

Виняткового успіху у встановленні хронології випуску недатованих монет досяг видатний радянський нумізмат І. Г. Спаський. Вивчаючи російські копійки XVI—XVII ст., він зумів точно встановити час та послідовність випуску цих у переважній більшості недатованих монет. Для цього вчений застосував власний метод встановлення технічних зв'язків і спорідненості між монетними типами за спільними штемпелями, якими виготовляли монети.

...Нарешті всі монети скарбу вичищені, зважені, визначено їхні проби та розміри. З можливою у кожному кон-

кретному випадку точністю встановлені місця та дати їхнього карбування. Проте нумізмат-дослідник не поспішає розбирати скарб, виділити потрібні для поповнення колекцій музеїв монети та відкласти парні екземпляри до дублетного фонду. Адже вчений виконав лише початковий етап праці — визначив та класифікував монети скарбу. Тепер настав час досліджувати сам скарб у цілому як цінну історично-економічну пам'ятку минулого.

КИМ, ЯК І НАВИЩО ЗАКОПУВАЛИСЬ МОНЕТНІ СКАРБИ

Це питання здавна тривожило багатьох нумізматів. Читач вже знає, що скарби збереглися у землі чи в іншій схованці внаслідок забутливості приховувача або нещасного випадку, що трапився з ним. Проте це не відповідь на запитання, поставлене у назві розділу. Йдеться про те, чому взагалі виник звичай зберігати цінності, зокрема монети, у вигляді скарбів.

Довгий час учені вважали, що люди закопували гроші в землю (чи ховали в інший спосіб) лише під впливом якоїнебудь загрози: наскоку розбійників, нападу ворога тощо. Ця теорія видається привабливою. В епоху феодалізму, яка й дає нам абсолютну більшість знахідок монетних скарбів, війни були звичайним явищем і життя людей сповнювали всіляки небезпеки й несподіванки. Та з часом нумізмати стали звертати увагу на те, що абсолютна більшість скарбів дбайливо запакована, монети загорнені в тканину, покладені в горнятко, часто залите воском, щоб не потрапила волога. У багатьох випадках пакування настільки ретельне, що неможливо уявити, як за лічені хвилини в пору ворожої навали чи розбійницького нападу можна було так старанно спорядити скарб. Та й для закладання у землю чи

в стіну будівлі (а майже всі знайдені скарби були сховані саме в такий спосіб) потрібен немалий час. Тут щось не так, вирішили вчені. Та й нумізматична статистика підтвердила, що не можна пояснювати утворення скарбів самою тільки загрозою небезпеки для їхніх власників.

При складанні топографії монетних знахідок на Україні доби феодалізму, у якій автором враховані тисячі монетних скарбів VIII—XIX ст., виявилось, що переважна кількість заховань належить до XVII ст. Причин для цього маємо чимало. Насамперед у цьому столітті різко зросли масштаби товарного виробництва, торгівлі, грошового обігу, збільшилось виробництво монет порівняно з попередніми століттями. У XVIII і, особливо, у XIX ст. інтенсивність утворення скарбів різко зменшується. На той час з'являються інші, більш надійні засоби зберігання цінностей. Ось на прикладі XVII ст. і розглянемо вплив різних суспільних подій на процес утворення скарбів.

У 1648 р. почалася визвольна війна українського народу проти польських феодалів, яка у 1654 р. закінчилась возз'єднанням України з Росією. Війна була жорстока, міста й села по багато разів переходили з рук у руки. Каральні загони панської Польщі нещадно карали прихильників війська Б. Хмельницького. Протягом декількох років населення України не могло бути спокійне за завтрашній день. З точки зору теорії, за якою кожний скарб є продуктом небезпеки, здавалося б, 1648—1654 рр. повинні б дати більшу, порівняно з попереднім чи наступним періодами, кількість скарбів. Але статистика свідчить, що як до 1648 р., так і після 1654 р. скарбів заховувалось не менше, ніж під час визвольної війни. Більше того, найчисленніша група скарбів XVII ст. датується 1621—1627 рр., коли на території України був відносний спокій. Отже, не слід пояснювати процес утворення монетних скарбів самою лише небезпекою для їхніх власників. Проте можна припустити,

що якийсь, хоч і невеликий, відсоток скарбів виник під загрозою такої небезпеки.

Шукали й інших причин утворення монетних скарбів. Одні вчені твердили, що таким чином накопичували посаг для наречених, інші — що скарб взагалі відігравав роль сімейної скарбнички, куди протягом десятків років складали гроші. Але важко уявити, що всі знаходжувані скарби є наслідком втрати посагу нареченими. Це не могло бути масовим явищем. Крім того, звичайний скарб, як зазначалося, складався з невеликої кількості монет і занадто мало коштував, щоб правити за посаг.

Не можна вважати скарб і домашньою скарбничкою. Абсолютна більшість скарбів містить монети невеликого проміжку часу, співвідношення між монетами різних років карбування нерівномірне (найбільше монет останніх перед захованням років випуску), чого не було б при використанні скарбу як сімейної калитки. В останніх звичайно зібрані монети не одного десятка років карбування і вони більш-менш рівномірно розподілені за роками випуску. Трапляються, правда, поодинокі скарби з монетами, що охоплюють десятки, а то й сотні років, при чому кожний період представлений достатньою кількістю монет. Ось вони і могли бути домашніми скарбниціями. Але таких скарбів замало, щоб могли пояснити поширене в минулому явище заховання скарбів.

Доки природа утворення скарбів була невідома, вчені сперечались і стосовно того, хто саме закопував монети — місцевий житель чи проїжджий купець. А підстав для подібної суперечки було немало. Наприклад, у IX—XI ст. на українських землях вживались монети не лише місцевого виробництва, але й арабські, так звані куфічні дирхеми, а також візантійські. Тоді на території України, особливо у містах, частими гістями були іноземні купці, насамперед арабські. Вони залишили по собі цікаві описи подорожей,

які історики використовують як цінне історичне джерело при вивченні Київської Русі.

Частина вчених вважала, що саме купці заковували привезені із собою монети: араби — арабські, греки — візантійські та ін. Навіть тепер, коли ця теорія спростована, нам довелося прочитати в одній науково-популярній книжці для дітей таке: «Без сумніву, київськими землями роз'їжджали купці, візантійські і арабські, і заковували час від часу скарби». Навіщо, запитає читач? І матиме рацію, бо для проїжджої людини немає сенсу заковувати цінності у чужій країні, адже вона не знала, чи повернеться коли-небудь туди.

Монетний матеріал також спростовує припущення, ніби захувачами скарбів були іноземні купці. Адже скарби за вартістю, як правило, бідні, складаються з невеликої кількості дешевих монет. Вони ні в якому разі не могли належати купцеві, людині заможній.

Нарешті, може, скарби заковували місцеві жителі? Так ось тут ми й підходимо до розкриття механізму й рушійних сил утворення монетних скарбів.

Уявімо ринок великого середньовічного міста. На ньому багато місцевих та іноземних товарів і їх власників. Здійснюються великі й малі торгові операції. Продаються і купуються мішки шафрану, перцю, великі штуки сукна й оксамиту, партії шапок, чобіт, серпів тощо. Цей ринок підкорений стихії феодалної торгівлі. На ньому немає (або ці товари у дану мить дуже дорогі) найнеобхідніших речей — солі, цвяхів, дешевих тканин тощо. Тому людина, особливо невеликого достатку, не може нічого придбати, навіть маючи певну суму грошей. Утворюються лишки грошей. Ось їх і ховали подалі від стороннього ока, найчастіше заковували в землю, залишаючи собі лише кілька монет на найближчі дні. Так невідповідність між сумою цін товарів і сумою наявних у населення грошей породжувала

скарби. Це головна причина утворення скарбів, бо ощадних кас тоді не існувало. У зв'язку з тим, що житла на середньовічній Україні будувались з дерева і їм кожна мить загрозувала пожежа, гроші тримали поза будівлями.

У нумізматичній науці існує думка, ніби насиченість скарбами певної території пропорційна інтенсивності її тогочасного грошового обігу. В основному це правильно, проте із правила бувають винятки. З одним таким автор цих рядків познайомився при дослідженні грошового господарства Галицької Русі XIV—XV ст.

Письмові джерела свідчать, що монетний обіг Галицької землі у XIV—XV ст. був дуже жвавий. Відомо, які саме монети тут курсували. У Львові працювала монетарня, де карбували монети для потреб галицької і зовнішньої торгівлі. Однак галицька територія небагата на монетні скарби цього часу. Можливо, у згаданий період населення України взагалі з якихось невідомих нам причин не ховало монетних скарбів? Ні, на Волині та Поділлі знахідки монет XIV—XV ст. набагато частіші, ніж у Галичині, хоч грошовий обіг тут був менш жвавий. Певно, порівняна рідкісність знахідок скарбів на території Галицької Русі викликана тим, що тут монетам були властиві якісь особливі функції, які не дозволяли їм випадати у скарби.

Усе з'ясувалося при дослідженні львівської міської книги за 1382—1389 рр. Виявилось, що у Львові і, певно, в інших галицьких містах того часу існували вже досить розвинені кредитні стосунки, тобто гроші позичали під заставу, одержуючи при тому відсотки. Кредитні відносини у XIV—XV ст. могли існувати лише в містах з високорозвиненою внутрішньою, а надто зовнішньою торгівлею. Інакше у того, хто брав гроші на борг, не було б можливостей їх використати. Позичати гроші під заставу і відсотки було доцільніше, ніж закопувати їх у землю мертвим капіталом. Отже, кредит поглинав рештки грошей, що з'яв-

лялися в процесі обігу. Не слід думати, що кредитні операції обов'язково відзначались великими масштабами. Вони укладались і на рівні позички двох десятків «чорних» монет під заставу пари чобіт чи заячої шапки.

СКАРБ РОЗПОВІДАЄ ПРО СЕБЕ

Коли первісне опрацювання скарбу закінчене, починається систематичне вивчення знахідки. При досліджуванні купки непоказних монет фахівець може дізнатись дуже багато. От саме із методикою сучасного вченого-нумізмата ми й познайомимось.

На нашому робочому столі лежить досить великий монетний комплекс. Відомо, що ці монети походять зі скарбу, знайденого 1911 року в Сосниці на Чернігівщині. Але відразу по виявленню скарб не потрапив до нумізмата. Далі до нього додали монети з іншої знахідки, тобто змішали два скарби. Потім перший скарб був відділений від другого, проте не відомо, наскільки кваліфіковано це зробили. Тому перше наше завдання — встановити, чи всі ці монети, що лежать тепер на столі, походять з одного скарбу, чи, може, є тут представники інших скарбів. Це має велике значення, бо при наявності побічних домішок купка досліджуваних монет не може вважатись скарбом, замкненим монетним комплексом, що відбиває грошовий обіг свого часу.

Більшість монет, вивчення яких починаємо, надзвичайно рідкісні. Це монети київського князя Володимира Ольгердовича другої половини XIV ст. Досі науці було відомо заледве 30 примірників, причому у скарбах звичайно траплялося 2—3 монети. Наш скарб містить їх близько тисячі. Тому уважний аналіз може відкрити нову сторінку української нумізматики, бо через нечисленність монети Володи-

мира Ольгердовича досі майже не досліджені. Крім того, є надія використати ці нумізматичні пам'ятки як суто історичне джерело, більше дізнатись про самого князя Володимира — однієї з найбільш загадкових постатей українського середньовіччя.

Розглядуваний комплекс монет (поки що остерігаймося називати його скарбом) зафіксований у кількох архівних справах, згаданий у літературі. Та відомості про нього надто суперечливі. Одні пишуть, що у скарбі переважали татарські монети, інші — що його більшість складала монети Володимира Ольгердовича. Мало того, всі джерела стверджують, що скарб налічував 600 монет, тоді як перед нами більше тисячі. Отже, відділення монет першого скарбу від монет другого зробили недбало? Не поспішаймо з висновками: усі тисяча з лишком монет належать до одного часу — до другої половини XIV — максимум до початку XV ст. А скарб, примішаний потім до Сосницького, складався із польських низькопробного срібла монет XVII ст. Їх просто було відділити від наших. У комплексі монет кінця XIV — початку XV ст. переважну кількість складають монети Володимира, рідкісність яких — найкраща гарантія того, що тут один, а не два скарби. А як же бути з цифрою «600», яку називають джерела? Знайомлення із замітками, які робив на пакетиках з монетами один з перших їхніх власників, переконує, що досліджувані монети були зібрані частинами, спочатку, певно у кількості 600, а потім й усі інші. Отже, з певною обережністю ми можемо вважати купку монет на нашому столі єдиним скарбом, знайденим у Сосниці 1911 року.

Спочатку виконуємо технічну роботу: описуємо монети, зважуємо їх, найбільш виразні примірники фотографуємо. Справа посувається дуже повільно, бо монети вражають низькою технікою карбування. Замість чітких зображень і написів навіть у сильне збільшувальне скло ледве

помітно невиразні прослідки якихось фігур і поодиноких літер легенд. Із десятків і сотень уривків написів спробуємо реконструювати повну легенду монет Володимира Ольгердовича. Для початку складаємо палеографічну таблицю, куди виносимо різні варіанти накреслення літер на монетах київського князя. Поступово літери легенд стають більш зрозумілі, та до реконструкції повного напису ще далеко.

Паралельно із ретельним опрацюванням скарбу вивчаємо письмові джерела й літературу із згадками про Володимира Ольгердовича. Наслідки мало втішні. Батько Володимира — литовський князь Ольгерд — у 1362 р. захопив Київську землю і посадив князем свого сина. Володимир князував у Києві до 1394 р., поки його не вигнав литовський князь Вітовт. Відомо також, що Володимир прагнув відірвати Київську землю від Литви і княжити самостійно, на що вказують факти непокори його Вітовту і намагання зробити київського митрополита Кіпріяна головним на всі руські землі.

Ці дані становлять великий інтерес і цінність для історика, але нумізматові з них мало користі. Для праці з монетами Володимира бажано знати хоч би таке: де була розташована монетарня князя; роки початку й кінця карбування монет; курс цих монет щодо інших одиниць грошового обігу тодішньої Київщини. Та якщо у писемних джерелах є звістки, хай і поодинокі, про Володимира, то його монети навіть не згадуються.

З цієї причини, а також через рідкісність монет Володимира Ольгердовича (до початку дослідження Сосницької знахідки) у скарбах, нумізматична наука не надавала їм особливого значення, не прагнула навіть відповісти на питання, хто карбував ці монети. Багато хто вважав, що Володимир був не князем, а звичайним литовським губернатором у Києві і не мав права карбувати монети, тому зга-

дані нумізматичні пам'ятки насправді належать могутнішим за нього литовським князям Кейстуту і Скиргайлові.

Отож нумізматичні пам'ятки з ім'ям Володимира розкажуть самі про себе (табл. III, 3). Ось деякі наслідки досліджень. Насамперед вивчення монет показало, що всі вони належать Володимирові. Немає примірників, які можна було б віднести до Кейстута чи Скиргайла. Низька техніка виконання не випадкова. Вона свідчить, що на монетарні Володимира працювали майстри невисокої кваліфікації і без досвіду. Отже, князь не запрошував фахівців з боку, з чужини.

Були одержані цікаві метрологічні дані. Зважування показало, що стопа монет Володимира оригінальна і не узгоджується із литовською, польською, російською та іншими монетними системами. Отже, володимирові монети в економічному стосунку — явище самостійне.

Знаходимо пояснення і безладу в написах. Різьбярі штемпелів силкувались вирізати ім'я князя, проте неписьменність, недостатнє володіння технікою різання та мала поверхня заготовки штемпеля (середній розмір монет 10×12 мм) не дозволили зробити це на рівні. Отож кожного разу різьбярі карбували комбінацію з літер, яка лише віддалено нагадувала князівське ім'я: *ВОЛОЙ*, *ВЛОДИ*, *ВОЛОМИРО*, *ВИЛИРИ* тощо.

Дослідження монет Володимира дає право твердити, що вони карбовані в Києві. На князівському знаку лицевого боку монет читаються літери *K* і *B* — початкові слів «Володимир» і «Київ» (табл. III, 4).

Нарешті вивчення вагових і технічних особливостей монет Володимира Ольгердовича дозволило нам встановити послідовність випуску їх основних типів. Це добрий наслідок, оскільки ці монети, як і всі європейські XIV ст., не датовані і не можуть вказати нам точні роки початку і припинення діяльності монетарні Володимира. При поділі мо-

нет на типи виходимо з того, що у Європі другої половини XIV ст. тривав безперервний процес поступового зниження ваги монет. Певно, монети Володимира не залишились осторонь цього процесу. Коли ми розташували основні типи цих монет за вагою, виявилось, що нашій схемі відповідає і поступове погіршення техніки виробництва.

При вивченні галицьких монет виробництва Львівської монетарні XIV—XV ст. ми помітили, що поступово, із збільшенням об'єму продукції, — рівень техніки карбування знижувався. Наявні виробничі можливості цієї монетарні все більше відставали від темпів виробництва. З подібним явищем вчені стикались і при дослідженні інших монетарень XIV—XV ст. Тому можна думати, що й на Київській монетарні другої половини XIV ст. найбільш старанно виготовлялись перші, нечисленні, монети. Та й справді, кількісне співвідношення між монетами Володимира Ольгердовича різних типів із Сосницького скарбу відповідає цій схемі. Найменше в ньому найважчих, найліпше зроблених монет, найбільше найлегших, гірше виготовлених. Тому, поки ми не здобудемо інших даних, доведеться вважати за найбільш імовірну ту схему послідовного випуску основних типів монет Володимира Ольгердовича, що впливає з дослідження Сосницького скарбу.

Крім монет Володимира Ольгердовича, у Сосницькому скарбі були й інші: польські денарії королів Людовіка Угорського (1370—1382) і Владислава Ягайла (1386—1434), литовський денарій Вітовта (1392—1430), татарська монета із тавром рязанського князя Олега Івановича (1350—1402) і 44 татарські монети — дирхеми, що мають точні дати. Ці останні охоплювали період часу між 1321 і 1394 рр. Вони були випущені при ханах Махмуді, Тимурові, Узбеку, Джанібекові, Абдуллаху і Тохтамиші у містах Самарканді, Хорезмі, Сараї та ін.

Як бачимо, разом із монетами київського князя Воло-

димира в скарбі зібрані монети багатьох країн і міст із різних кінців світу. Як потрапили вони туди, що було із ними перед тим, як вони влилися в грошовий обіг середньовічної України?

ЗАКОНОМІРНОСТІ У ТИСЯЧАХ ВИПАДКОВОСТЕЙ

Пригадаймо собі, що скарби, як правило, знаходять випадково. Отже, кожне віднайдення скарбу є наслідком випадку — щасливого для відкривача і для науки збігу обставин. Більше того. Хоча скарб монет і відбиває грошовий обіг своєї пори, його вміст також не позбавлений впливу випадковостей. Однак у мозаїці випадковостей, у неповторності кожної окремо взятої знахідки нумізмат відшукує закономірності, а відтак робить теоретичні узагальнення.

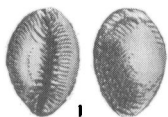
Звернімося, наприклад, до грошового обігу Чернігівщини XIV—XV ст., де знайдено Сосницький скарб — унікальний комплекс, що має в собі винятково велику кількість монет Володимира Ольгердовича. При вивченні інших чернігівських та київських скарбів XIV — початку XV ст. з'ясовується, що з усією своєю унікальністю скарб із Сосниці типовий для свого часу за набором основних типів монет.

Недалеко від Сосниці, у Козельці, 1923 року знайдено скарб, що складався з татарських дирхемів та монет Володимира Ольгердовича. На території колишніх володінь цього князя, у селах Гвоздові 1873 року та Борщеві 1948 року (обидва Київської обл.), виявлено монети Володимира знову-таки разом із татарськими дирхемами. Усі згадані скарби відрізнялись розмірами й деталями змісту. Наприклад, у Борщівському були дві чеські й одна литовська монети. Проте основні монети у всіх перелічених знахідках були однакові: київські й татарські.

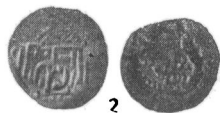
Від татаро-монгольської навали на Русь 1240 року до

часу заховання згаданих скарбів минуло майже півтора століття років. Могутня колись держава, створена Чингісханом і спрямована на Захід Батисем, у XIV ст. переживала важку економічну і політичну кризу, розпавшись на кілька ворогуючих поміж собою ханств. На середину XIV ст. частина українських земель ще визнавала владу татарських ханів, а головне — татарське монетне виробництво буквально наводнило своєю продукцією український грошовий ринок. Умови для цього були сприятливі, бо на південноруських землях, зокрема на Київщині, карбування власних монет, срібляників та златників, припинилось у другій половині XI ст. і відновилось лише з відкриттям монетарні Володимира Ольгердовича, тобто через триста років. Подібне становище створилось і на інших руських землях. Москва, Рязань, Новгород та інші міста розпочали карбування монет у кінці XIV — на початку XV ст.

З поки що невідомих причин у знайдених досі українських скарбах кінця XI — першої половини XIV ст. (на білоруських та руських землях цей термін звужується до початку XII — кінця XIV ст.) взагалі немає монет. Це так званий «безмонетний період» в історії вітчизняного грошового обігу. Приплив іноземних, насамперед арабських монет припинився, а ті, що залишалися в обігу (арабські, візантійські, західноєвропейські та власного карбування монети), перетопили на срібні зливки вагою 160—200 г — монетні гривні (табл. IV, 3). Звичайно, вартість такого зливка була велика (срібло за середньовіччя коштувало набагато дорожче, ніж тепер), а відтак уживалися вони для великих торговельних операцій. Певно, ці зливки-гривні більше лежали у скарбницях феодалів, церковників та багатих купців, ніж використовувалися на ринку. Дрібна, повсякденна оплата здійснювалася за допомогою якихось стандартизованих товарів, що відігравали роль розмінної монети.

1

2

3

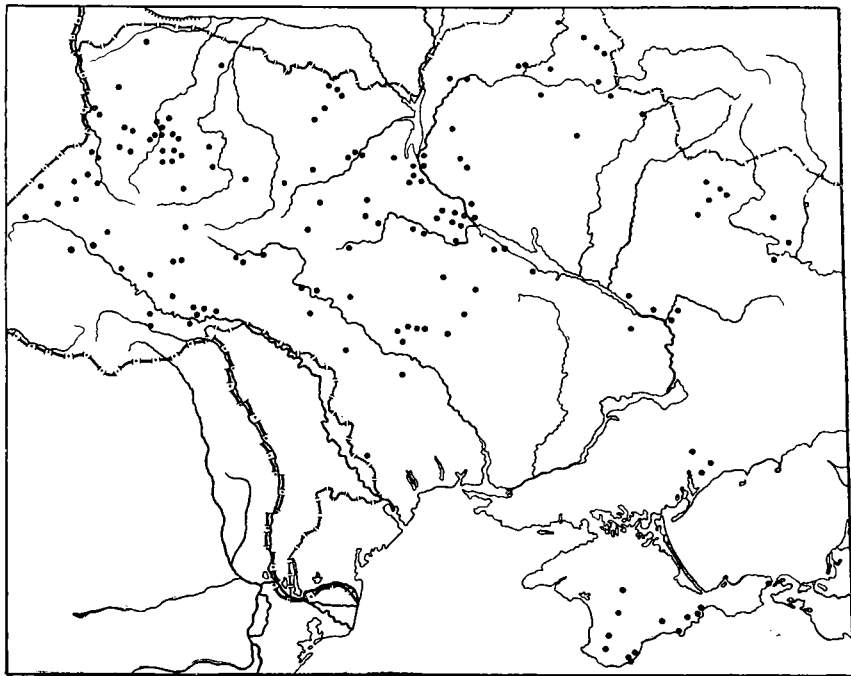
Табл. IV. 1. Черепашка каурі (зменшено вдвічі); 2. Татарська монета з рязанським тавром; 3. Монетні гривні ($\frac{2}{3}$ натуральної величини).

На думку деяких радянських учених, такими товаро-грошима могли бути шиферні пряслиця, індійські черепашки каурі (табл. IV, 1) тощо. Торгівля з уживанням великих штабок срібла та товарів — заміників дрібних грошей, тривала з середини XI до початку XIV ст., коли на території України з'являються знову монети, як західноєвропейські (чеські), так і східні (татарські).

Останні прийшли на українські землі трохи пізніше чеських (чеські — на початку XIV ст., татарські — ближче до його середини), майже одночасно з початком карбування монет у Києві та Львові. Проте місцеві монети не могли конкурувати з чеськими і татарськими, бо масштаби діяльності й Київської і Львівської монетарень були надто скромні. До того-таки заважала роздрібненість України, поділ її земель між феодалами Польщі й Литви, монетні системи яких у другій половині XIV ст. були різні. Парадокс українського обігу XIV—XV ст. полягав у тому, що на ринку місцеві монети поступались перед іноземними.

Монетні скарби середньовіччя вивчають методом топографування, тобто нанесення пунктів знахідок на географічну карту. Ми вміщуємо тут карту монетних скарбів України XIV—XV ст. На перший погляд немає жодної системи у розташуванні місць, де знайдено скарби. Але насправді система є. Про неї варто розповісти.

Здавна нумізматів цікавило, у яких саме місцях закопували монетні скарби. Йдеться, звісно, не про прикмети, оспівані у народних переказах та легендах. Теорія, за якою скарби звичайно закопувались проїжджими купцями, помітно впливала на вирішення питання про пункти знахідок. Існувала думка, ніби більшість скарбів закопана на торгових шляхах. Якщо з'єднати точки знахідок, то у більшості випадків одержані лінії збігаються із загальними напрямками торгових шляхів. Але не проїжджі купці, а місцеві жителі заховали майже всі відомі науці скарби.

Карта знахідок монет XIV—XV ст. на Україні.

Чому все-таки скарби знаходять поблизу шляхів? Адже торгові тракти — чи не найменш вдале місце для такого таємного вчинку, як заховання монетного скарбу. Та коли оглянемо конкретні місцевості, в яких знайдено скарби, то зрозуміємо, що ніхто не закопував грошей безпосередньо на шляхах. Як свідчать архівні та друковані джерела, скарби, як правило, знаходять у густо заселеній місцевості, переважно на садибах міських та сільських мешканців. Частина скарбів виявлена у стінах церков, замків та інших кам'яних будівель, яким не страшна була пожежа. При чому ж тут шляхи, запитає читач? А при тому, що вони пролягають через міста й села, котрі ведуть більш жваву торгівлю, ніж інші, що стоять обіч торгових артерій. Відповідно населення таких міст і сіл частіше закладає монетні скарби, ніж мешканці віддалених від шляхів населених пунктів.

Монети як своєрідні знаряддя торгівлі краще, ніж інші матеріальні докази (залишки товарів, транспортних засобів тощо) дозволяють вченому скласти уявлення не тільки про шляхи, але навіть про обсяг та інтенсивність торгових контактів. До того ж монети, виготовлені з благородних металів¹, срібла й золота, довговічніші від інших атрибутів торгівлі.

Особливо добрих наслідків при вивченні середньовічної торгівлі за допомогою нумізматичних методів можна досягти, якщо в країні чи місті, торгівлю яких збираємось досліджувати, випускалась власна монета. Це дозволяє виділити економічні зв'язки даної країни чи міста на тлі інших. Проілюструємо це на прикладі галицьких монет про-

¹ Звичайно й середньовіччя знало мідні монети, проте вони вживались на внутрішніх, переважно міських ринках і не брали участі у великій, тим більше у міжнародній торгівлі.

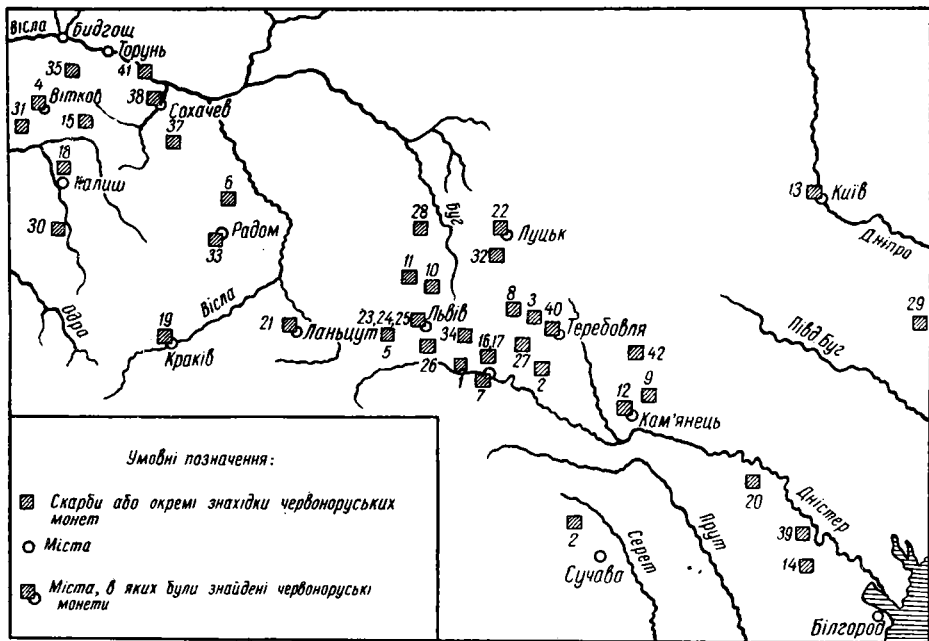
дукції Львівської монетарні середини XIV — початку XV ст.

Подасмо карту виявлення галицьких монет XIV — XV ст., що є частиною вміщеної вище зведеної карти. Топографія знахідок галицьких монет спонукує нас розглянути зовнішню торгівлю Галицької землі відповідного періоду, головним виразником і представником якої був Львів. Неважко помітити, що основні скупчення знахідок галицьких монет розташовані на захід і південний схід від Львова. На їхньому матеріалі ми й вивчали західний і східний напрямки середньовічної торгівлі львівських купців.

Переважає більшість знахідок галицьких монет розташована на південний схід від Львова, що відбиває головну спрямованість торгівлі цього міста й Галицької землі в цілому. Галицькі купці у XIV — XV ст. їздили здебільшого на південний схід. Торгівля на захід від Львова була в руках польських купців. Таке становище складалось унаслідок завоювання Галицької Русі Польщею у 1349 р. Це не означає, що галицькі купці зовсім відмовились від поїздок на захід. Проте вони все більше звертаються до східної торгівлі. Причиною цього була система середньовічної торгівлі з її обмеженнями для купців-іноземців.

Купця, який переїздив через кордон власної країни, а часто навіть в іншому вітчизняному місті, підстерігали дорожний примус, численні митниці й складське право. На цих трьох китах і трималась середньовічна торгівля Центральної і Західної Європи, одним із центрів якої з моменту польської окупації став Львів.

Відповідно до дорожнього примусу, іноземні купці мали їздити відведеними для цього шляхами, де на них чатували численні митниці і складські міста. Спроба збочити з вказаної дороги коштувала купцеві дорого. Влада конфісковувала товари, вози і коней.

Карта знахідок галицьких (червоноруських) монет XIV—XV ст.

Митниця було дуже багато. За виразом одного з істориків, «середньовічні шляхи густо позаростали» ними. Поруч із державними існували приватні митниці, самовільно влаштовані місцевими феодалами. Особливо багато було таких митниць на польських шляхах. До нашого часу збереглися митні тарифи шляхів, що зв'язували Львів та Володимир-Волинський із пруським містом Торунем у середині XIV ст. З них ми бачимо, що густота митниць і розміри мит були надзвичайно великі. Неважко зрозуміти, чому львівські купці, починаючи з середини XIV ст., все частіше відмовлялись від поїздок на Захід.

Купець, який щасливо перейшов численні митниці, по вказаному йому шляху приїздив до міста, де на нього чекало складське право. Цим правом володіли за середньовіччя великі торгові центри. За цією регламентацією приїжджий купець мав спинятись у даному місті на весь час дії складського права (звичайно від 2—3 днів до 2 тижнів) і продавати тут свої товари. Приїжджі купці мусили продавати привезене оптом і тільки місцевим купцям, вступати в угоди між собою «чужим» купцям заборонялось. За виконанням цього та інших правил пильно слідкувала спеціальна торгова поліція. Лише постоявши у місті із складським правом визначений час, купець міг з непроданим товаром їхати далі, та й то лише тоді, коли дія складського права даного міста була відносною. Абсолютна форма складського права не дозволяла приїжджим купцям їхати далі міста, яке володіло нею, тому з залишками товарів купці змушені були повертатись додому. У середньовічній Польщі складське право в абсолютній формі мали Краків, Познань, Сандомир та інші міста. Тому галицькі купці, що приїздили до Польщі, все одно не могли б їхати далі згаданих міст, які надійно закривали головні торгові шляхи на Захід. А як же тоді потрапили львівські монети до Польщі, що добре видно з карти?

Польська адміністрація не пропускала галицьких купців на Захід, а останні, в свою чергу, зачинили для поляків шляхи на Схід, далі Львова. Правда, Львів не мав абсолютного складського права, місто володіло цим правом у відносній формі, хоч і з великим терміном дії — 14 днів. Та львів'яни зуміли перетворити своє відносне складське право на абсолютне. Польське, здебільшого краківське купецтво докладало відчайдушних зусиль, щоб пробитись через Львів на Схід. Із писемних джерел відомі судові краківсько-львівські процеси 1396, 1403, 1406 років. Кожний раз повторювалась однакова історія: Краків вигравав процес, але його купці і далі не могли проїздити через Львів. На бік останнього ставав... польський король, який постійно одержував подарунки-хабарі від заможного львівського купецтва і міського магістрату (у львівських рахункових книгах першої чверті XV ст. заведено було навіть спеціальну рубрику «Витрати на короля»).

Якщо ми поглянемо на карту південних знахідок галицьких монет XIV—XV ст., то переконаємося, що вони розташовані вздовж умовної лінії, яка з'єднує Львів із гирлом Дністра. Ми вже говорили, що монетні скарби знаходять переважно у населених пунктах, розташованих на малих і великих торгових шляхах. Тому доцільно розглянути питання про шляхи, які зв'язували Львів та інші галицькі міста із ринками Південного Сходу у другій половині XIV — першій чверті XV ст. На цих шляхах обмеження для іноземних купців були набагато менші, ніж на західних, тому галицькі торгові люди віддавали перевагу східній торгівлі перед західною.

Із писемних джерел відомо, що Львів та інші галицькі міста у XIV—XV ст. торгували спочатку з італійськими колоніями. Кафою у Криму і Таною на Дону. Перший час головний торговий шлях зі Львова на Південний Схід минав Молдавію і Валахію, ішов Поділлям через Кам'янець,

а потім звертав у степи Північного Причорномор'я, проходив через степовий Крим і закінчувався в Кафі. Знахідки галицьких монет позначають цей шлях на відрізку Львів — Кам'янець, а далі зникають.

Читач вже знає, що скарби заховувалися лише у населених місцевостях, а причорноморські степи за тих часів були безлюдні, купецькі каравани йшли сторожко, з великою охороною, побоюючись татарських нападів. Татари на кінець XIV ст. твердою ногою стали у Криму, повільно й неухильно підбираючись до багатих італійських міст Кафи (сучасної Феодосії) і Судака. Час від часу в Криму спалахували воєнні конфлікти татар з колоністами. Татари перекривали шляхи і заважали нормальній торгівлі галицьких купців з італійськими. Кафа, Судак, Тана були великими посередницькими центрами міжнародної торгівлі Схід — Захід. На їхні ринки привозили товари з усіх кінців світу: з Константинополя, Венеції, Олександрії, Брюгге, Амстердама, Франкфурта, Львова і навіть з далеких Персії та Китаю. Зрозуміло, що львівські купці не могли відмовитись від контактів з Кафою, Судаком і Таною. Вони наполегливо шукають інший, безпечніший шлях до Криму і знаходять його.

На карті неважко помітити, що знахідки галицьких монет заходять на територію Молдавії. За спостереженнями вчених сучасної Молдавії, галицькі монети були однією з основних одиниць молдавського грошового обігу кінця XIV — першої половини XV ст. Принесла їх туди галицько-молдавська торгівля.

Збереглась низка грамот XIV—XV ст., якими молдавські господарі (так називали молдавських князів), будучи зацікавлені в розвитку торгівлі, надавали пільги українським купцям. Особливо у привілейованому становищі перебували львівські торгові люди, котрі в головному молдавському місті Сучаві тримали навіть власний заїзд. Певно,

молдавські володарі надавали виняткового значення торговим стосункам з багатими галицькими містами. Із молдавських грамот учені дізналися про новий торговий шлях зі Львова до італійських міст Причорномор'я. Він пролягав через Галич, Коломию, Снятин, Чернівці і Серет до Сучави. Далі шлях прямував до моря, у Білгород, звідки купці пливли на кораблях до Кафи й Тани. Отже, в даному випадку нумізMATика добре прислужилася історикові середньовічної економіки.

При вивченні розташування знахідок галицьких монет на карті виявилась хибність думки, за якою у середньовіччі купці звичайно мандрували від початку і до кінця разом зі своїми товарами. Ця думка і тепер поділяється багатьма зарубіжними дослідниками, тому ми дозволимо собі спинитися на ній.

На доказ подібної теорії звичайно наводять відомі факти далеких переходів венеціанських купців на торги Північного моря. Адже купець, вважають деякі вчені, просто не міг довірити свої товари посередникові через нерозвиненість форм кредиту у XIV—XV ст. Та на прикладі Львова читач переконався, що у Галицькій землі існували розвинені кредитні відносини. Аналогічне явище було відоме також в Італії, Франції, Польщі, Німеччині та інших європейських країнах того часу. Навіть коли майже перервалися стосунки між Польщею (до складу якої входив тоді Львів) і Тевтонським орденом на початку XV ст.— йшлося до Грюнвальдської битви 1410 р.— кредитні операції між львівськими і пруськими купцями продовжувались так само, як і раніше. Отже, теза про неможливість передоручення товарів посередникам відпадає. З іншого боку, численні обмеження торгових операцій іноземних купців, що наростали з кожним роком, робили недоцільними далекі купецькі поїздки. Інша справа — море, шлях венеціанців, на якому немає митниць.

Проте викладені вище міркування багато в чому базувались на звичайній логіці, бо не вистачало свідчень джерел. Ось тут і стала у пригоді карта знахідок галицьких монет на південний схід од Львова. Вона свідчить про те, що вже у XIV—XV ст. торгівля мала, так би мовити, естафетний характер. Галицькі монети знаходили не далі Молдавії. Зустрічаючи всілякі обмеження на південних шляхах (хоч і менші, ніж на західних), насамперед митниці й дорожний примус, галицькі купці вважали за краще збувати свої товари на якихось проміжних, посередницьких торгах, тобто в Сучаві та Білгороді. Так само італійські купці з Кафи і Судака не їздили далі молдавських міст. У Криму жодного разу не було знайдено галицьких монет, а в Галицькій землі — кримських, що переконливо свідчить про посередницький характер галицько-кримської торгівлі.

Безумовно, роль Сучави та інших молдавських міст не обмежувалась посередництвом у галицько-кримській торгівлі. Із писемних джерел відомо, що торгівля між Молдавією і Галицькою землею з часом, десь у середині XV ст., починає переважати над галицько-кримською. Особливо великих розмірів сягає торгівля худобою, воском, шкірами. Все це добре відбилось у нумізматичному матеріалі.

У XIV—XV ст. Львів був, у свою чергу, одним з головних посередницьких ринків у торгівлі між Сходом і Заходом. Тут укладалися великі торгові угоди. Зі Львова до Кракова, Познані, Вроцлава, Торуня та інших міст Західної Європи гнали великі гурти волів, везли хутра, хліб, мед, віск, деревину, везли ремісничі вироби, а також продукти східної торгівлі: оксамит, коштовності, вино, перець, шафран тощо. Із міст Західної Європи до Львова надходили сукна, одяг, зброя та інші металеві вироби.

Львівські купці рідко їздили на Захід через торгові регламентації, проте частіше, ніж про це говорять писемні

джерела. А дізнались ми про це завдяки нумізматичним джерелам, знахідкам галицьких монет у Польщі. Починаючи з вступу на престол короля Владислава Ягайла (1386 р.), Галицька земля втрачає рештки колишньої автономії. Польські монети поступово проникають на раніше недосяжний для них галицький ринок. Та водночас відбувся і зворотний процес — галицькі монети вливаються у грошовий обіг Польщі. У ряді випадків вони заносились туди галицькими купцями, бувало, що й польськими. Головне ж, що ці знахідки позначають шляхи галицьких товарів у Польщі.

Довгий час вчені вважали, що східні та місцеві товари надходили на ринки Фландрії та Північної Німеччини з Галицької землі тільки через Краків і Вроцлав. Проте у декого виникали сумніви: чому для цього не використовувався пряміший шлях через Познань. Адже й для купців він був значно вигідніший через меншу кількість митниць на ньому порівняно з краківським та вроцлавським шляхами. Проте писемні джерела майже не згадують про львівсько-познанські торгові зв'язки. Відомий дослідник познанської торгівлі Л. Кочи твердить навіть, що до кінця XV ст. між Львовом і Познанню не існувало прямого торгового обміну. Він встановився начебто з початком XVI ст., коли познанським купцям пощастило пробитись на львівський ринок, поминувши Краків з його абсолютним складським правом.

Вирішальне слово тут сказала нумізматика. Половина усіх відомих нам на території Польщі скарбів із галицькими монетами знайдена у районі шляху Львів — Познань, отже, галицькі товари і, може, купці рухались цим шляхом принаймні на початку XV ст. А поблизу дуже важливого міжнародного шляху Львів — Краків знайдено лише один скарб з галицькими монетами — пригадаєте, що львівських купців не пропускала на захід через Краків дія склад-

ського права в абсолютній формі? Так нумізматична наука допомогла відкинути думку про винятково пасивний характер торгівлі Галицької Русі з Польщею. Галицькі монети брали активну участь у грошовому обігові ряду польських земель, позначаючи тим самим обопільні економічні контакти.

Повернімося тепер до Сосницького скарбу і погляньмо, як вплинуло на його склад економічне життя, насамперед торгівля Київської землі кінця XIV — початку XV ст. При вивченні скарбу ми мало можемо спиратись на свідчення писемних джерел, бо вони розрізнені й нечисленні. Отож наші висновки побудовані головним чином на нумізматичному матеріалі, а відтак неминуче страждають на певну однобічність.

Ми вже відзначали, що якісний склад Сосницького скарбу типовий для грошового обігу відповідного часу, а от кількісний не зовсім. Адже в скарбі переважали монети Володимира Ольгердовича, їх там більше ніж 90%. На формуванні Сосницького скарбу позначився якийсь випадок. Його власник з невідомих нам причин мав при собі незвично велику кількість монет Володимира (може, скарб захований управителем монетарні?). Чи не суперечить це положенню, за яким скарби відбивають закономірності сучасного їм грошового обігу? Зовсім ні. Кожна наука, вивчаючи закономірності, не може відкидати вплив випадковостей на розвиток тих чи тих явищ. До того-таки основні типи монет цього скарбу (київські, татарські, польські, литовські) характерні для українського грошового обігу XIV—XV ст.

Роль монет Володимира Ольгердовича в грошовому обігові України XIV—XV ст. була досить скромна. Основна маса знахідок цих монет зосереджена на території сучасних Київської та Чернігівської областей. Відсутність монет Володимира у скарбах Галицької землі, Поділля, Волині свідчить, що вони мали вжиток здебільшого на торгах

Київського й Чернігівського князівств. Всі інші монети Сосницького скарбу (татарські, польські й литовські) курсували на ринках ряду українських земель XIV—XV ст. Особливо були розповсюджені татарські дирхеми, які трапляються майже на всій території нашої республіки. Польські й литовські дрібні монети (денарії) вживались переважно на Волині та Поділлі, але, як показує склад Сосницького й деяких інших скарбів, заходили й на Полісся.

Особливу зацікавленість викликає татарська монета із тавром рязанського князя Олега, що ходила в Рязанській землі (табл. IV, 2). На підставі одного примірника, наявність якого у скарбі може бути випадкова, важко твердити про якісь зв'язки між Київським і Рязанським князівствами кінця XIV ст., однак певні підстави для цього є. З писемних джерел відома орієнтація Володимира Ольгердовича на тверських князів у боротьбі за відокремлення Київщини від Литви. У 385 р. Володимир видав дочку за княжича Василя, сина тверського князя Михайла Олексійовича. Певно, далась взнаки стара дружба — батько Володимира Ольгерд був одружений із тверською княжною Ульяною (Володимир був сином від іншої жінки), у спілці з тверським князем тричі ходив на Москву (тоді точилась запекла боротьба за першість на центральній Русі між московськими і тверськими феодалами). Можливо, рязанський купець — а за тих часів на купців звичайно покладали дипломатичні доручення — заніс із собою на Україну монету, яка ходила в його землі.

Заслужують на увагу зливки срібла, монетні гривні в українських скарбах другої половини XIV ст. Хоч «безмонетний період» на той час закінчився, в обігу ще залишались гривні. Поки що вченим не пощастило встановити курс гривень стосовно київських, галицьких та інших монет тогочасного українського ринку. Втім у скарбах другої половини XIV ст. знахідки злиwkів нечасті, особливо

порівняно з попереднім, XIII ст. Поступово гривні зникають з обігу, перетоплюючись у тиглях ювелірів та, особливо, у печах монетарень. Адже на українських, так само як і на російських землях того часу не знали покладів срібла, тому за сировину для виготовлення монет правили вилучені з обігу засоби купівлі-продажу, старі витерті монети, а також гривні.

НА СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ МОНЕТАРНІ

За середньовіччя монетарні надзвичайно пильно охоронялись. Над міру цікавого випадкового відвідувача чекала сувора кара. Це легко зрозуміти, коли зважити, що карбування монет тоді було винятковим правом володаря країни (або міста). Особливо ретельно охоронялися знаряддя карбування — монетні штемпелі. Вони перебували під безпосереднім наглядом керівника монетарні, якого тоді звали монетарієм чи монетним майстром, котрий, у міру необхідності, замінював старий, збитий штемпель на новий. Штемпелі, що вийшли з ладу, знищувались, щоб не потрапили до рук фальшивомонетників. Коли припиняли карбування монет певного типу, їхні штемпелі теж знищували, навіть коли були придатні до роботи.

Ось чому тепер важко розшукати середньовічний монетний штемпель. Наука не знає жодного штемпеля для карбування українських монет XIV—XV ст. У Польщі, монетна справа якої має багато аналогій із українською, точніше львівською, зберігся єдиний монетний штемпель XV ст. Та що там штемпелі! Від XIV—XV ст. не збереглось жодного інструмента, жодного каменя — зі стін монетарень. Ми не знаємо навіть, де були розташовані монетні виробництва у Львові або Києві. Більше того, у писемних джерелах не збереглося жодних описів їхньої діяльності.

У такому становищі не тільки дослідники української монетної справи XIV—XV ст., а й ті, хто вивчає монетарні Росії, Литви та інших країн.

І все-таки в руках дослідників є матеріал для вивчення середньовічних монетарень — самий продукт їхнього виробництва, тобто монети. Треба лише вміти користатись з цього матеріалу.

Монетне карбування на території України розпочалось дуже давно, ще в кінці X ст., спершу в Києві, а трохи згодом і в Тмутаракані (друга половина XI ст.). Давньоруські монети випускали Володимир Святославич, його сини Святополк Окаянний і Ярослав Мудрий, а також тмутараканський князь Олег-Михайло. Якими саме були монетарні, що виготовляли давньоруські монети? Вчені гадають, що для доби X—XI ст. сам термін «монетарня» можна вживати лише умовно, і ось чому.

Обсяг монетного карбування був тоді зовсім невеликий. Можна думати, що разом у Києві, Тмутаракані й Новгороді (де карбував монету Ярослав до того, як став київським князем) було випущено приблизно всього кілька тисяч монет. Такий висновок випливає із загальної кількості знахідок цих монет. До нашого часу дійшло приблизно 10 золотих і трохи більше 250 срібних давньоруських монет X—XI ст., тоді як, скажімо, монети російського царя Олексія Михайловича (1645—1676) збереглись у кількості багатьох десятків тисяч. Уже зазначалося, що скарби й окремі знахідки монет відбивають закономірності тогочасного грошового обігу. Пора вже сказати, що на підставі кількісних характеристик монетних скарбів можна судити і про загальну суму монет грошового обігу часу, який ці скарби представляють.

Декілька тисяч давньоруських монет виготовлялись протягом сторіччя у трьох містах. Правда, лєвова частка їх викарбувана в Києві. Припустимо, що в останньому бу-

ло виготовлено навіть десять тисяч монет приблизно за п'ятдесят років. Отже, на рік припадає приблизно 200 монет. Наші підрахунки, звичайно, умоглядні. Можливо, ми помилились, назвавши цифру, більшу або меншу у кілька разів. Проте все одно зрозуміло, що масштаби київського монетного виробництва були скромні. Не більшими вони були й у сусідів, у Польщі або Угорщині.

Наші припущення зовсім не означають, що в Києві щорічно випускали однакову кількість монет, скажімо 200. Насправді виробництво монет час від часу переривалось і з політичних, і з економічних причин, і через зміну монетних типів. Та навіть якщо припустити, що всі київські монети випущені за кілька років, все одно читач розуміє: для такої малої кількості примірників не варто було влаштувати стаціонарну монетарню. Так воно й було насправді. Із західноєвропейських хронік X—XI ст. відомо, що тоді монетний майстер носив увесь монетний двір... у мішку. Щоб виготовити кілька десятків монет на день, вистачало праці одній людині, озброєній парою штемпелів, ручним молотом та десятком інших інструментів. Обмежені розміри монетного карбування робили його надзвичайно мобільним.

Більш-менш солідне монетне виробництво розпочалось на Україні у XIV ст., так само як у Польщі, Угорщині й на північно-руських землях. У XIV—XV ст., в зв'язку з процесами загальноєкономічного розвитку, зростає обсяг внутрішньої і зовнішньої торгівлі країн Європи. Ріст торгових операцій вимагав і збільшення кількості монет в обігу. Ми вже знаємо, що на українському ринку XIV ст. вживались чеські і татарські монети, проте їх не вистачало. Тому, незважаючи на відсутність покладів срібла на Україні, у Києві й Львові приступають до карбування монет. Були, звісно, й інші причини відновлення карбування монет на українських землях. Зокрема цього вимагали по-

треби внутрішньої торгівлі, для якої потрібна була власна монета. Останню місцева адміністрація могла тримати під контролем, регулювати масштаби її випуску і, тим самим, впливати на грошовий ринок.

Відомості про обидві монетарні України другої половини XIV ст. — київську і львівську — дуже бідні. Про першу ми знаємо набагато менше, ніж про другу. Тому ведемо розповідь на прикладі львівської, доповнюючи її відомостями про інші монетні виробництва того часу, як вітчизняні, так і чужоземні.

Хоч у писемних джерелах і не збереглося описів діяльності львівської монетарні, все ж таки вона, на відміну від київської, згадується в них неодноразово.

Було б добре, якби до нашого часу дійшли рахунки чи якась інша документація львівської монетарні, де б містились дані про знаряддя, сировину, технічні процеси, нарешті про платню майстрам. Тоді б відтворити картину її діяльності можна було порівняно легко. Але натомість маємо лише короткі, випадкові згадки про львівську монетарню у залишках міських книг кінця XIV — початку XV ст. За цими скупими відомостями доводиться з великою обережністю відтворювати назавжди втрачене ціле. Та в цьому й полягає праця історика-дослідника. Адже нумізмати є теж істориками, тільки їм доступні, крім звичайних, писемних джерел, ще й нумізматичні.

Із львівської міської книги 1382—1389 рр. та рахункової книги Львівського магістрату 1404—1414 рр. стали відомі імена монетаріїв. Львівська монетарня належала королю, і в 1408—1411 рр. міська влада зробила спробу відкупити у нього монетарню, але зазнала невдачі. Проте джерела нічого не говорять про строки й масштаби карбування монет у Львові, про технічне обладнання й місце розташування самої монетарні. Однак на підставі вивчення продукції львівської монетарні — галицьких монет, а також

різного типу, часто непрямих, згадок писемних джерел вдалося відтворити картину організації монетної справи у Львові кінця XIV — початку XV ст.

Один з документів перших років XV ст. дозволяє визначити головне джерело надходження срібла на львівську монетарню. Грамотою молдавського господаря (тобто князя) Олександра I Доброго львівським купцям було дозволено провозити срібло у зливках з Семиграддя (Угорщина) через Молдавію. Відомо, що в семиградському сріблі того часу був невеликий домішок золота. Коли ми піддали пробірному аналізу львівські монети XIV—XV ст., виявилось, що в їхньому сріблі також є крихітна частка золота. Це дає можливість стверджувати, що львівська монетарня працювала на сировині, яку привозили з Семиграддя. Можливо, подібно до інших монетарень, львівська переробляла стерті й поламані монети, що випадали з обігу, але це джерело сировини було другорядне.

Хоча опис львівської монетарні XIV—XV ст. не зберігся, ми можемо уявити його технічне обладнання. Львівські монети виготовлені за технічними нормами, що подібні до прийнятих на тогочасних польських монетарнях, скажімо, на Краківській. Зберігся рахунок, який у 1389 р. подав краківському магістратові монетний майстер Руше. У ньому перелічено основне обладнання краківської монетарні: плавильна піч, тиглі для перетоплювання металу, пробірний камінь, ковадла, великі й малі молоти тощо. У перелікові відсутнє головне знаряддя монетної справи — штемпелі, але читач знає, що вони належали не монетарієві, а королю.

Дуже рано в світовій монетній справі була встановлена монополія на виробництво монет. Ніхто, крім суверенного володаря — монетного сеньйора, — не мав права карбувати гроші. Зрідка право карбування монет мали великі міста. Монетарні перебували під безпосереднім керівництвом дер-

жавної чи міської (в останньому випадку) фінансової адміністрації, або ж віддавалися в оренду фахівцям монетної справи чи навіть просто спритним ділкам, охочим погріти руки на прибутковому карбуванні грошей.

Збереглося багато іконографічного матеріалу (картин, рисунків, мініатюр), де зображено виробництво монет. На стор. 69 маємо французьку гравюру XV ст., де показано процеси карбування. У зображеній сучасником французькій монетарні XV ст. одночасно відбувалось кілька операцій. У центрі молотком розплющують зливok срібла, перетворюючи його на тонкий лист. Ліворуч великими ножицями (звернімо увагу на цю деталь!) начебто вирізують кружальця заготовки для карбування монет. Нарешті, праворуч зображено сам процес карбування: ремісник б'є молотком по верхньому штемпелю, йому допомагає учень. У глибині майстерні її керівник розраховується з клієнтом. Річ у тому, що довгий час існувала практика, коли будь-яка людина могла прийти до монетарні, принести власне срібло і потім одержати його у вигляді монет. Лише пізніше, у XVI—XVII ст., приватні особи втратили доступ до монетарень.

Інші малюнки XV—XVI ст. у загальних рисах повторюють наведений нами. Але насправді виготовлення монет було набагато складніше. По-перше, процесів було не три, а більше. По-друге, існував розподіл праці. По-третє, людей на монетарні працювало більше. Спробуємо відтворити картину виробництва монет у XIV—XV ст. на прикладі львівської монетарні.

Більша частина сировини надходила до майстерні у вигляді злиwkів срібла, менша — як монетний лом і взагалі срібні речі. Тому на кожній монетарні, отже і на львівській, обов'язково існувала плавильна піч, у якій перетоплювався срібний лом. Не раз, коли країна опинялась у скрутному становищі, на монети перетворювали срібні та

Західноєвропейська монетарня XV ст.

золоті прикраси, посуд і навіть церковне начиння. Крім того, приблизно з середини XIV ст., до європейських срібних монет (крім російських та деяких інших) починають додавати лігатуру — домішки нешляхетних металів, звычайно олова та міді. Спочатку львівська монетарня карбувала монети з практично чистого за технічними нормами того часу срібла (875—938 проби), а вже з кінця XIV ст. у Львові почали виробляти монети, де було лише 50% чистого срібла, решту становила лігатура. Тому піч була потрібна ще й для виготовлення сплаву срібла з домішками.

Готові зливки потрапляли до майстра, котрий за допомогою молотка перетворював їх на листи потрібної товщини. Цей процес добре відомий з мініатюр, фресок, вітражів та гравюр середньовіччя. Зображений він і на вміщеному малюнку. Заготівля кружалець була однією із специфічних особливостей монетного виробництва. Розковування зливка в лист рівномірної товщини вимагало дуже високої кваліфікації майстра. Проте навіть при великому досвіді й майстерності неможливо було досягти однакової товщини на всій площі листа. Через це при однаковому діаметрі монетні кружальця могли мати різну вагу. Цим і пояснюється панівний у середньовіччі спосіб карбування «*à la tag*», при якому із вагової одиниці металу — гривні, виготовляли певну кількість монет, не дуже дбаючи про тотожність ваги окремих примірників.

У нумізматичній літературі раніше панувала думка, ніби монетні кружальця вирізували ножицями з листа металу. Базується вона на згадуваних середньовічних зображеннях монетарень, на яких майстер, що робить монетні заготовки, сидить звычайно з ножицями, а також на тому, що на багатьох середньовічних монетах можна помітити сліди різання на краях.

Легко уявити собі, яких фізичних зусиль вимагало б перетворення листа металу в безліч монетних кружалець

за допомогою ножиць. Ось нескладний підрахунок. На львівській монетарні в основі монетної стопи лежала гривня срібла вагою близько 198 г. У 1389—1399 рр. тут випускались монети з практично чистого срібла з середньою вагою близько 0,96 г. Отже, з листа, у який під молотком монетного майстра перетворилась гривня, мало вийти близько 200 кружалець, навіть з урахуванням того, що частина металу йшла в обрізки! Та не дарма, мабуть, на середньовічних малюнках ножиці зображувались такими великими, а на фресці XV ст. храму св. Барбари в Кутній Горі (Чехія) можна побачити величезні ножиці, працюючи якими, майстер налягав на важелі всім тілом. Як повірити, що метровими ножицями (на зразок сучасних, якими ріжуть бляху) можна було швидко й вправно вирізати маленьке кружальце — а за того часу монети мали переважно розмір 10—15 мм. Навряд чи вдалося б у такий спосіб досягти й однакового розміру кружалець.

Уважно вивчивши монети X—XV ст., нумізмати дійшли висновку, що навіть на початку цього періоду монетні кружальця виготовлялись за допомогою спеціального штампа, який автор цих рядків назвав вирубкою. Уявімо трубу з гострими краями, ударом молотка по верхівці якої з листа срібла вирубували монетні кружальця, подібно до того, як сучасна господарка склянкою вирізує майбутні коржикі з шару тонко розкачаного тіста. Правда, у нашому випадку «тісто» було досить міцне, і, щоб одержати кружок, потрібно було гострої вирубки й сильного удару молотка. Така нескладна механізація серйозно пришвидшила трудомісткий процес створення монетних заготовок.

А як же бути з ножицями? Невже художники XV ст., що на власні очі могли бачити карбування монет, помилялись? Ні, ножиці справді вживались, але для обрізування помітно важчих від норми монет. Ще раз погляньмо на нашу гравюру, адже майстер з ножицями сидить вже над

купою готових кружалець, вибирає з неї нестандартні і зрізє з них лишки металу.

Найскладнішою справою при вивченні українського монетного виробництва за середньовіччя є дослідження процесу карбування монет, оскільки штемпелі та інше начиння львівської та київської монетарень XIV—XV ст. не збереглись. Проте до послуг учених багато відтворень тих штемпелів, адже будь-яка монета становить зліпок зі штемпелів, якими її викарбували. А відформоване штемпелями монетне кружальце надає можливість вивчати й операції, що передували процесові карбування. Зокрема спостереження над кружальцями львівських монет XIV—XV ст. дозволили авторові дійти висновку, що при їхньому виготовленні застосовувалась вирубка. Особливий інтерес викликають у даному разі дефектні примірники монет з помітними відхиленнями від стандарту: на них звичайно ясніше простежуються особливості техніки виготовлення¹.

Вивчаючи львівські монети, вдалося не лише розібратись у техніці виготовлення їхніх штемпелів, але й зрозуміти, як відбувався сам процес карбування.

Уже з пам'яток середньовічного образотворчого мистецтва можна загалом уявити процес карбування монет XIV—XV ст. Застосовувались два штемпелі циліндричної або конічної форми: нижній, нерухомо закріплений у дерев'яній колоді, та верхній, якого під час роботи тримав у руці майстер. Зображення штемпелів одночасно відбивалися на вміщеному між ними монетному кружальці внаслідок удару молотком по голівці верхнього штемпеля. Самі штем-

¹ Охочих докладніше ознайомитись з методикою вивчення техніки монетного карбування на підставі досліджень самих монет відсилаємо до нашої книжки: Галицька Русь у другій половині XIV—першій чверті XV ст., К., 1968, стор. 98—108.

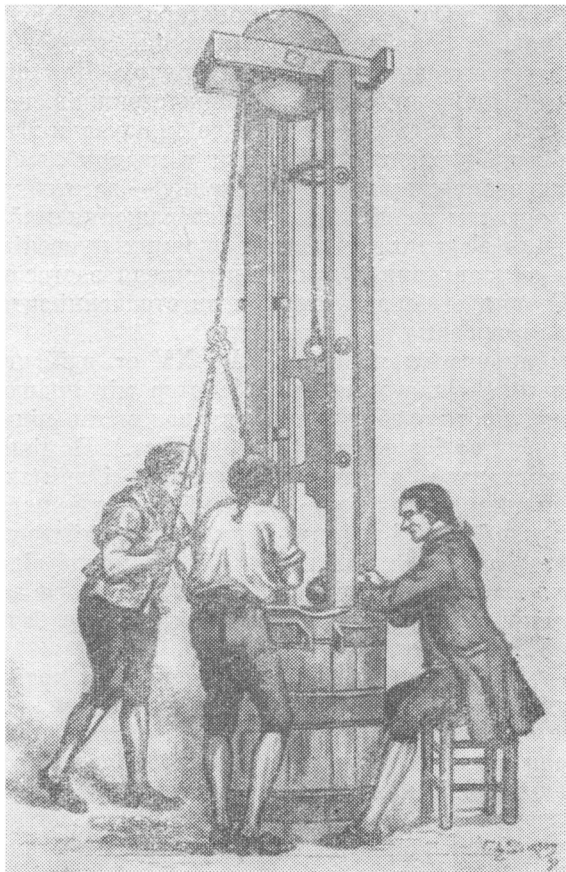
пелі звичайно виготовлялись у монетарні, хоч і були власністю монетного сеньйора, а не монетарія.

Кожен штемпель виготовлявся вручну. Для цього застосовували набір пунсонів, залізних стрижнів, на загартованих робочих кінцях яких опукло вирізували літери або деталі літер і зображень. Пунсони у певних комбінаціях послідовно забивали у залізну болванку — заготовку штемпеля, створюючи на ній обернене зображення майбутньої монети. Для з'єднання відбитків окремих пунсонів, а також для виправлення дефектів штемпеля застосовувався різець. Останньою операцією при виготовленні штемпелів було загартування.

Саме карбування монет у XIV—XV ст. здійснювалось за допомогою ручного молота. Майстер міг працювати й самостійно, проте здебільшого йому допомагав підмайстер або учень (як це бачимо на гравюрі XV ст.). Помічник підкладав кружальця на нижній штемпель і знімав готові монети, пришвидшуючи роботу. Карбування вимагало немалої фізичної сили і вміння. Досить було майстрові в момент удару трохи відхилити верхній штемпель від вертикального положення, щоб зображення відбилося лише на частині монети. Подібний дефект досить часто бачимо на монетах XIV—XV ст.

Коли у XVI ст. у ряді західноєвропейських країн з'явилися великі й масивні монети — талари, для карбування яких вже не вистачало удару ручного молота, на монетарнях почали застосовувати механічний молот (стор. 74). Проте на львівській монетарні він не застосовувався, оскільки приведення штемпеля, припасованого до механічного молота, у робочий стан (підтягування вгору на блоках) вимагало більше часу, ніж при ручному карбуванні.

На підставі писемних згадок та аналізу нумізматичних пам'яток ми дійшли висновку, що карбування монет у Львові почалось між 1351 і 1354 рр. (точніше встановити

Механічний молот, що застосовувався на монетарнях XV—XVII ст.

час відкриття львівської монетарні неможливо, бо його монети не мають дат) і закінчилось у 1414 р.

Читач познайомився з методикою вивчення техніки монетного виробництва тих монетарень, чия документація і описи виробничих процесів не збереглись, зокрема львівської, побачив, які труднощі доводиться долати нумізматові на цьому шляху. Та ще із більшою складністю автор зіткнувся, коли почав аналізувати техніку виготовлення монет київського князя Володимира Ольгердовича.

Вивчаючи технічні особливості львівських монет, ми мали справу з ретельно зробленими нумізматичними пам'ятками, чий технічний зв'язок з тодішніми західноєвропейськими монетами не викликав сумніву. Ось чому при дослідженні львівських монет ми широко користувались методом аналогій. Інша справа з монетами Володимира Ольгердовича. Техніка їхнього виготовлення надзвичайно низька навіть для XIV ст. На переважній більшості примірників із Сосницького скарбу можна розібрати лише окремі деталі зображень і сліди однієї — двох літер лєгенд.

До останнього часу вчені сперечались, якими вважати монети Володимира Ольгердовича: давньоруськими (бо карбувались на території Південної Русі, у Києві) чи литовськими (оскільки Володимир був князем з литовської династії, а Київська земля входила до складу великого князівства Литовського). Ця суперечка зовсім не абстрактна, адже литовська й руська техніки карбування серйозно відрізняються одна від одної, тому неясно, з руськими чи литовськими порівнювати монети Володимира, керуючись методом аналогій.

У метрологічному відношенні (розміри, вага) монети Володимира важко пов'язати як з литовськими, так і з руськими монетами того часу. З погляду іконографії — те саме. Зображення на лицьовому боці цих монет, князів-

ський знак, цілком оригінальне і не має аналогій ні на Русі, ні в Литві. На зворотному боці викарбувано чотириконечний хрест замість шестиконечного, а останній був обов'язковий на литовських монетах. З іншого боку, легенда монет Володимира написана кільцем навколо вміщених у центрі зворотного боку хреста або літери *K*, тоді як на російських монетах кінця XIV—XVI ст. легенда писалася лише в рядок, згори вниз. Та й важко говорити про залежність монет Володимира від російської монетної справи вже тому, що їхнє карбування розпочалось приблизно одночасно з першими російськими монетами, московськими Дмитрія Донського.

Можна було б визнати монети Володимира Ольгердовича повністю самобутніми у технічному й типологічному відношеннях, коли б не форма їхнього кружальця. Литовські монети XIV—XV ст., подібно до львівських, карбувались на кружальцях, вирізаних з листа металу. Вивчаючи форму й технічні особливості монет Володимира Ольгердовича, автор дійшов висновку, що вони карбовані на заготовках, зроблених із шматочків срібного дроту, розплющених за допомогою молота.

Такий спосіб виготовлення монетного кружальця добре відомий нам з російської монетної справи. Ця техніка зберігалась у Росії з XIV до початку XVIII ст. Замість того, щоб розковувати срібні штабки у листи й вирубувати з них кружальця, як це було в більшості країн Європи, у Росії срібло на волочильних верстатах витягували на дріт, який потім розрубували на шматочки потрібної ваги. Після розплющення у карбування йшли пластинки овальної форми. Цей спосіб виготовлення монетного кружальця мав ту перевагу перед описаним львівським, що при ньому не було відходів, які потім доводилось переробляти, та забезпечував порівняно високий стандарт ваги монет.

Абсолютна більшість монет Володимира Ольгердовича

має овальну форму (табл. V, 1). Крім того, на обох вужчих кінцях кожної монети добре помітні сліди рубання, а це могло бути лише тоді, коли ділили на рівні частини срібний дріт. Та не слід робити звідси поспішного висновку, що київська монетарня другої половини XIV ст. неодмінно була під впливом тогочасного московського монетного двору. Оскільки вони працювали одночасно, можливий вплив і в зворотному напрямку. Та нам видається найбільш вірогідним інше припущення: на обох згаданих монетарнях працював один монетний майстер, як це було з першодрукарем Іваном Федоровим, котрий друкував книжки у Москві, Львові та Острозі.

З інших технічних особливостей монет Володимира Ольгердовича зупинимось на техніці вирізування і матеріалі штемпелів.

На противагу львівським, штемпелі київських монет XVI ст. не формувались пунсонами, а повністю вирізувались різцем. Оскільки різати по залізній болванці важко, штемпелі виконувались на бронзових заготовках. У цьому перекоңує їхня швидка спрацьовуваність. На багатьох монетах зображення нечітке, «пливе», хоч низка таких монет навіть не була в обігу. Серед приблизно тисячі монет Володимира з Сосницького скарбу пощастило виявити лише кілька монет одного й того самого штемпеля, що також говорять про неміцність останніх. Матеріал штемпеля (бронза), так само як і неписьменність різьбярів, наближають монети Володимира Ольгердовича до давньоруських срібляників. Тому є підстави твердити, що у виробництві монет Володимира Ольгердовича далася ознака стара традиція, успадкована від часів Володимира Святославича і Ярослава Мудрого.

Є підстави думати, що монетарня Володимира Ольгердовича містилася в Києві або десь у передмісті, адже там перебував сам князь, на основних типах монет вміщено лі-

Того місяця марта, князь великий Іван Іванович
Іванович і сини його Івановичи. і сестри Івановичи
и сестри Івановичи. і сестри Івановичи
старые денги на копейки перебили
ра. и тобыло перебиты денги старые
срѣданы денги и перебиты. и тобыло

Карбування монет у Росії XVI ст.

Табл. V. 1. Монети Володимира Ольгердовича видовженої форми; 2. Галицька монета Казимира III; 3, 4. Галицькі монети Владислава Опольського (збільшено вдвічі); 5. «Костянтинів карбованець».

теру К, нарешті більшість випадків знаходження монет зареєстровано в Києві чи поблизу нього.

Говорячи про середньовічні монетарні, варто згадати і їхніх нелегальних конкурентів. Маємо на увазі фальшивомонетників.

На старій Україні, як і в інших європейських країнах, ходило немало фальшивих монет. Справа полегшувалась ще й тим, що більша частина українських земель протягом століть входила до складу спочатку Польщі й Литви, а потім об'єднаної польсько-литовської держави, Речі Посполитої, де ніколи не існувало міцного фінансового господарства і впорядкованого грошового ринку.

Відомо, що фальшиві гроші поширювались головним чином на ринках країн з хворою фінансовою системою, коли кількість грошових одиниць в обігу виходила з-під контролю влади, гроші знецінювались і псувались самою державою, а техніка карбування знижувалась до примітивної. Ось тут і відкривався простір для дій спритних фальшивомонетників.

За нашими спостереженнями над писемними джерелами, фальшиві гроші з'являються на українських землях вже у 80-х роках XIV ст. В одній з грамот великого князя литовського Вітовта 1388 року відзначено, що на Україні немало фальшивих монет. У судових книгах галицьких міст першої половини XV ст. не раз згадуються фальшиві монети, а з запису Сяницької книги під 1438 р. ми дізнаємось, що до суду притягнуто якогось Івана Чайка, котрий карбував фальшиві гроші. У наступному 1439 р. на ринку того самого галицького міста Сяника один з покупців намагався всучити власникові товару фальшиві монети номіналом у півгріш. Неодноразово згадуються фальшивомонетники у Львівських, Перемишльських та інших судових книгах XV ст.

Досі на українських землях археологам не пощастило

відкрити майстерні фальшивомонетників XIV або XV ст., а от на території Чехії відомо аж дві. В одній підробляли чеські, а в іншій польські дрібні монети XV ст. Цікаво, що речовий матеріал обох майстерень свідчить про застосування вирубки для виготовлення монетних кружалаць. Техніка фальшивомонетників не могла принципово відрізнятися від тієї, яку застосовували в офіційних монетарнях, хоч і була, звичайно, примітивніша. Так нумізMATика одержала ще один доказ про застосування вирубки в монетарнях, де вона без сумніву вживалась вже тому, що до неї вдавалися фальшивомонетники.

Із плином часу західноєвропейські монети, якими користувалась людина України, особливо дрібні, стають все більше низькопробними і недбало зробленими. Отже, не дивно, що актові джерела XVI—XVII ст. досить часто згадують про фальшиві гроші і фальшивомонетників. Адже підроблювати низькопробні і недбало виготовлені монети набагато легше, ніж високоякісні. Із справи Лохвицького суду за 1665 р., що зберігається у Державному історичному архіві в Києві, дізнаємось, що фальшивомонетника Федька за підробку грошей повісили.

Взагалі фальшування монет у всіх країнах суворо каралось. У Польщі, наприклад, у XIV—XV ст. фальшивомонетників навіть спалювали. Польський історик Длугош яскраво описує спалення краківського міщанина за подібний злочин у 1407 р. У Росії не раз приймалися урядові укази, що передбачали жорстоку кару за підробку грошей. У 1533 р. батько Івана Грозного Василь Іванович повелів відрубувати руки фальшивомонетникам і заливати їм у горло розтоплене олово. Цар Михайло Федорович у 1637 р. дещо уточнив останню кару: замість олова фальшивомонетників годували «теми їх воровскими деньгами», звичайно, у розтопленому стані. В інших країнах за фальшування мо-

Страта фальшивомонетників у Москві XVI ст.

нет теж карали смертю. І це не дивно, оскільки фальшиві монети підривали господарство країни, вносили безлад у грошовий обіг, призводили до тяжких фінансових криз.

ВІЗИТНА КАРТКА ПРАВИТЕЛЯ

Навіщо ж випускали монети? Знайомий з основами нумізматики читач впевнено відповість: звичайно, задля матеріальної вигоди, оскільки карбування монет у великих масштабах було справою досить прибутковою. Ну й неодмінно для розвитку торгівлі, піднесення міст, зміцнення економіки. Така відповідь правильна, але не вичерпна.

Уже мовилося про монети київського князя Володимира Ольгердовича, які знаходять дуже рідко (навіть враховуючи Сосницький скарб). Про ці монети не згадують писемні джерела — літописи й хроніки, купчі, дарчі та інші грамоти, а склад скарбів кінця XIV — початку XV ст. показує, що їхня роль на ринку була невеликою і, безумовно, виробництво монет у таких скромних розмірах не принесло князеві жодного зиску. Так навіщо ж випускав він ці монети, та ще й протягом тривалого часу?

Ще приклад. Як зазначалося, у кінці X — на початку XI ст. київські князі карбували монети, так звані срібляники. Вони ще більш рідкісні, ніж монети Володимира Ольгердовича. Про них також мовчать писемні джерела, а на тодішньому ринку срібляники не могли конкурувати з головними його монетами — арабськими або куфичними дирхемами. Однак срібляники випускались, як показали дослідження І. І. Толстого та І. Г. Спаського, протягом досить тривалого проміжку часу — не менше ніж 50 років. Навіщо ж було їх карбувати?

Річ у тому, що крім економічного значення монета має політичне обличчя. Адже на ній обов'язково вказується ім'я володаря, при пануванні якого цю монету випущено.

На монеті може не зазначатися рік карбування, країна, в якій вона зроблена, але ім'я монетного сеньйора наявне. Згадаймо монети Володимира Ольгердовича, виконавці штемпелів яких замість короткого слова «Київ» з великими труднощами різали на заготовці майбутнього знаряддя довге ім'я князя: «Володимирово». На київських монетах кінця X — початку XI ст., випущених при Володимирові Святославичу, сказано: «Владимир на столе (на престолі.— *М. К.*), а се его сребро». Ця легенда представляє нам київського князя і робить тим самим монету його своєрідною візитною карткою.

Випуск власної монети означав, що даний володар — самостійний, незалежний від інших, а його країна — суверенна держава. Якщо ж залежний феодал (васал) карбував монети, то з обов'язковою умовою вказувати на них ім'я свого пана (сюзерена).

Ім'я володаря на випущених ним монетах допомагає при вирішенні багатьох питань історії. Монети є одним з основних джерел науки, яка називається історичною хронологією. Предмет її — визначення дат історичних подій та фактів. Наведемо кілька прикладів використання свідчень монет в історичній хронології.

На українських землях, як і взагалі на території Європейської частини Радянського Союзу, знаходять багато скарбів із арабськими монетами VIII—XI ст. Характер тогочасних торгових зв'язків був такий, що маси арабських монет рухались головним чином в одному напрямку, зі Сходу на Захід, а назустріч їм плинули маси товарів, які арабські купці купували за свої монети на європейських ринках, зокрема в Києві. Пасивний характер арабсько-візантійської торгівлі призвів до того, що поступово з арабських країн у VIII—XI ст. було вивезено майже всю срібну монету, і тепер на батьківщині їх знаходять набагато рідше, ніж, скажімо, на Україні.

Історія держав так званого Арабського халіфату VIII—XI ст. надзвичайно заплутана. До його складу входили величезні простори не лише Арабського Сходу, але й Середньої Азії, Ірану, Закавказзя, Месопотамії, Малої Азії, Африки, а також Іспанії. У халіфаті безперервно відбувались династичні зміни. Один правитель скидав іншого. Гинули одні політичні утворення, а натомість виникали інші. Сталось так, що писемні джерела, які залишилися від тодішніх арабів, не дають сучасним історикам достатнього уявлення про всіх правителів країн Арабського халіфату, навіть не всі невеликі князівства у цих джерелах названі. Тут і допомогли арабські монети, які точно датовані, несуть на собі ім'я монетного сеньйора та монетарні і їх досить часто знаходять у Східній Європі. Після тривалого розбору і впорядкування за роками карбування та іменами володарів багатьох тисяч монет численних скарбів учені змогли заповнити прогалини писемних джерел. Імена й дати монет дозволили відтворити цілісну картину політичної історії Арабського халіфату VIII—XI ст.

Ще приклад історично-хронологічного використання нумізматичних пам'яток. Татарська держава Золота Орда у другій половині XIV ст. переживала глибоку політичну кризу. Хани змінювались із калейдоскопічною швидкістю. Бувало, що в країні одночасно сиділо кілька володарів, кожний з яких керував її частиною і, звичайно, карбував монети. Як слушно зауважив радянський учений Г. О. Федоров-Давидов, країна могла бути розорена, фінансове становище — катастрофічне, але передусім правитель прагнув побачити власне ім'я на монеті. Володарювання численних ханів Золотої Орди було настільки швидкоплинне, залишало настільки мізерні сліди в історії, що літописці та хроністи тих часів навіть не зберегли їхніх імен. Лише за монетами цих невдалих володарів історики довідались про їхнє існування, роки та місце правління.

Хоча легенди з ім'ям монетного сеньйора здебільшого короткі, в них він не забував перелічити усі свої титули і володіння, хай і в скороченому вигляді. Та навіть тоді, коли титули не названі, напис на монеті часом залишає дослідникові можливість судити про його політичне становище, або, як кажуть юристи й дипломати, статус.

Коли автор цих рядків вивчав галицькі монети XIV ст., його увагу привернула серед них численна група так званих руських півгрошів Владислава Опольського. У 1349 р. Галицька земля була загарбана феодальною Польщею, але зберегла певну автономію, про що свідчить карбування польською владою осібної монети для неї. Галицькі півгроші польського короля Казимира III мали на лицьовому боці зображення лева, що зіп'явся на задні лапи, і навколо напис: «Монета пана Русі Казимира»¹, на зворотному — ініціал короля, літеру *K* під короною, оточену легендою: «короля Польщі» (тобто: «монета пана Русі і короля Польщі Казимира» — табл. V, 2).

У 1370 р. Казимир III помер, і галицька Русь перейшла до його наступника Людовіка, котрий одночасно був і угорським королем. Заклопотаний справами двох королівств, він перепоручив у 1372 р. Галицьку землю своєму найближчому сподвижникові й другові дитинства Владиславу — князеві Велюнському й Опольському. Від часу панування князя Владислава у Галичині (1372—1378 рр.) збереглось надзвичайно мало документів, з яких неможливо встановити, ким він був: її можновладним князем чи управителем від імені короля. Історики, котрі вивчали нечисленні грамоти князя Владислава, так і не з'ясували цього питання, бо в титулатурі князя є великі розбіжності. Отож при до-

¹ Тут і далі подаємо легенди галицьких монет у перекладі з латинської мови, якою вони писані. Латина була офіційною діловою мовою у Польщі і загарбаній нею Галицькій Русі до XVI ст.

слідженні монет Владислава Опольського ми поставились до них не лише як до джерела вивчення галицького грошового обігу й торгівлі, але й як до реліктів, що здатні кинути бодай слабке світло на юридичне становище цього князя у Галицькій землі.

Ми почали з аналізу легенд усіх відомих досі Владиславових монет. Одразу впало в око, що написи обох боків не взаємопов'язані (табл. V, 3). Якщо на монетах Казимира легенда одного боку продовжує напис іншого, то на монетах Владислава цього немає. Найбільш поширений тип цих монет має легенду: «князь Владислав — монета Русі» (але не «монета князя Владислава»). Виходить, що написи обох боків монет Владислава самостійні стосовно один одного. Відтак виникло припущення, що Владислав був управителем Русі, хай навіть і з князівським титулом. Припущення перейшло у впевненість, коли в колекції Державного Ермітажу в Ленінграді нам пощастило натрапити на монету цього князя з легендами: «князь Владислав — Людовіка короля Угорщини». За браком місця виконавець штемпля опустил слово «монета» перед іменем короля (табл. V, 4). А це означає, що монета належала Людовікові, а нагляд за її карбуванням здійснював його львівський губернатор Владислав Опольський.

Бувало, що цар, король чи князь лише готувався вступити на престол, а запопадливий керівник монетарні задалегідь готував комплекс зразків монет з його ім'ям та портретом. Звичайно володар щедро нагороджував слугу, котрий зумів вчасно піднести дорогий для самолюбства пана подарунок. Проте траплялись і непорозуміння, про одне з яких варто розповісти.

У Росії 1801 року стався двірський переворот. Змовники вбили імператора Павла й посадили на престол його старшого сина Олександра. Спадкоємцем престолу став другий син Павла, Костянтин. Олександр I не мав дітей,

і коли в листопаді 1825 р. він раптово помер у Таганрозі, ніхто не сумнівався, що імператором стане Костянтин. Та ніхто, окрім цариці-матері і ще кількох сановників, не знав, що в 1819 р. Костянтин зрікся усіх прав на російський престол. У 1823 р. Олександр I видав навіть таємний маніфест, у якому призначав своїм наступником молодшого брата Миколу. Маніфест тримали за сімома замками з тим, щоб опублікувати лише по смерті Олександра. Потайність царя призвела до несподіваних нумізматичних наслідків.

З 1815 р. Костянтин постійно жив у Варшаві, там він і дізнався про смерть старшого брата, але раніше, ніж Микола у Петербурзі. Поведінка Миколи досі незрозуміла історикам. Без сумніву, він повинен був знати про маніфест 1823 р., але разом з тим 27 листопада, через годину після приїзду з Таганрога кур'єра з сумною звісткою, склав присягу Костянтиніві як імператорові. Потім у Державній Раді відкрили пакет з маніфестом 1823 р., але ще до того Петербург, Москва і вся країна були приведені до присяги Костянтину. Ситуація в імперії надзвичайно загострилась. На 14 грудня було призначено «переприсягу» — на той день, коли спалахнуло у Петербурзі славетне повстання декабристів. Та повернімось до монет.

Одразу ж після 27 листопада на петербурзькому монетному дворі розпочали виготовлення пробних зразків нової монети — рубльовика царя Костянтина. Міністр фінансів Канкрін і його оточення мріяли відзначитись перед новим володарем, піднісши йому при коронації вже готові рубльовики з його ім'ям та профілем (табл. V, 5). У науці існує думка, ніби кілька пробних монет керівники міністерства фінансів відправили Костянтину до Варшави для затвердження.

Зрозуміло, що після 14 грудня роботу над «Костянтинівським рублем» (під такою назвою він увійшов у нумізматику) припинили, а кілька цих монет, що випадково збе-

реглись, становлять зараз чи не найбільшу нумізматичну рідкість і цінність. Науці відомо лише сім цих монет, частина з яких зберігається в Радянському Союзі, а решта ще до революції опинилась за кордоном.

Історія нашого народу склалась так, що протягом століть на Україні не карбували власної, української монети і користувались чужоземною. Наприклад, у XVII ст., за часу воз'єднання з Росією, на Україні співіснували в обігу польські, литовські, російські, шведські, угорські, німецькі, голландські, бельгійські, італійські та багато інших монет. Зрозуміло, що ходили вони не згідно вказаної на них ціни — розбиратись у різних монетних системах звичайній людині було важко — а за вартістю монетного металу. Та про це докладніше розповімо в наступному розділі.

Інакше було в Росії. З самого початку карбування монет у Москві, Рязані, Новгороді та інших містах вживались заходи, аби забезпечити власній монеті виняткове становище на внутрішньому ринку. Під страхом кари російське законодавство забороняло не лише користування іноземними монетами на території Росії, але й їхнє ввезення туди. У той час, коли на Заході ходили монети всіляких розмірів і вартості (різних номіналів, які кажуть нумізмати), у Росії до початку XVIII ст. користувались монетами, по суті, єдиного номіналу — крихітними срібними копійками.

Копійки мали ряд переваг перед західноєвропейськими монетами, зокрема, були високопробніші, проте у щоденному вжитку незручні: занадто великі, щоб купити шматок хліба (тоді річний заробіток ремісника ледве перевищував карбованець, тому копійка була великими грошима), і замалими для сплати великих сум. Наприклад, щоб повернути борг у сорок карбованців, треба було відлічити одну по одній чотири тисячі копійок! Тому люди вдавались до хитрощів, розрубували копійку на кілька частин, творячи тим самим розмінні монети, що переслідувалось законом.

Таке становище у Росії тривало аж до 1654 р. Український народ звик до великого набору номіналів західноєвропейських монет і його не могла задовольнити незвична російська копійка. Неминучим було неприйняття копійок людністю України, що могло б послабити торгівлю і взагалі російсько-українські політичні та економічні зв'язки. Тому уряд російського царя Олексія Михайловича вжив заходів до виправлення становища і здійснив грошову реформу, основною метою якої було пустити в обіг крупніші від копійки монети.

Спочатку спробували випускати срібні рубльовики, перекарбовуючи з цією метою великі срібні західноєвропейські монети, так звані таляри (табл. VI, 1). Однак технічне обладнання московського монетного двору було непридатне для виготовлення великих, грубих монет. Спеціально побудовані механічні молоти, так звані «молотові снаряди», після кількох ударів ламались, розтрупуючи при тому й монетні штемпелі.

Тимчасом ринок імперії, насамперед її українських земель, настійно вимагав великих срібних монет, головним чином талярів, до яких українське населення встигло звикнути у XVI — першій половині XVII ст. Тому фінансова адміністрація Олексія Михайловича вирішила допустити до обігу в Росії західноєвропейські таляри із спеціальною позначкою — контрамаркою, або, як сказано у тогочасних документах, «с признаком». На кожному талярові вибивали два спеціальних тавра: кругле з зображенням вершника із списом, як на звичайній срібній копійці, і квадратне з датою «1655» (табл. VI, 2).

Тавровані таляри перебували в обігу до 1659 р., коли царський уряд заборонив їхнє вживання і викупив у населення. Це було легко зробити у власне Росії, населення якої звикло до того, що уряд повністю регулює грошовий обіг, і важко на Україні, де «ефимки с признаком» одразу

1

2

3

4

Табл. VI. 1. Рубльовик Олексія Михайловича на таларі;
2. «Ефимок с признаком» на польському таларі
Яна Казимира; 3. Римський денарій; 4. Куфичний
дирхем IX ст.

загубились у масі звичайних талярів і ходили нарівні з останніми. Знахідки в українських скарбах свідчать про те, що людність України користувалась талярами з царськими позначками аж до початку XVIII ст.

Прошло багато років, перш ніж у Росії з'явилися справжні рубльовики. Випущені вони були за Петра I у 1704 р.

ЩО НОСИЛИ В ГАМАНЦЯХ НАШІ ПРЕДКИ

Тисячі скарбів старовинних монет знайдено на Україні, а потік знахідок не вщухає. Щороку газети й радіо сповіщають про декілька скарбів, викопаних у полі, знайдених у дуплі старого дерева чи в стіні напівзруйнованої церкви. Щороку на робочі столи вчених та музейних працівників лягають сотні й тисячі монет, які потребують опрацювання за викладеними вище правилами. Матеріал новознайдених скарбів спонукує вчених переглядати вже усталені погляди на грошовий обіг минулого, вносити корективи до них.

Протягом сторічного існування нумізматичної науки на Україні вченими описано й вивчено, або, як кажуть нумізмати, введено до наукового вжитку, декілька тисяч скарбів і окремих знахідок монет. На підставі зробленого попередниками і на основі власних досліджень сучасні вчені мають можливість відтворити цілісну картину грошового обігу на українських землях за період, більший тисячі років, і відповісти тим самим на питання, які саме гроші носили в гаманцях наші предки протягом цього часу.

Досить часто на території нашої республіки знаходять римські срібні монети — денарії I—III ст. н. е. (табл. VI, 3). Трапляються великі скарби з цими монетами. Довгий час учені сперечалися про те, яку роль відігравали рим-

ські монети у ранньофеодальному суспільстві. Справді, анти (так звали найдавніших слов'ян на території сучасної України) жили на тому рівні суспільного розвитку, коли гроші людям ще не потрібні. У них не існувало великої майнової нерівності й класів, не було й держави. На чолі антських племен стояли вожді, котрих здебільшого обирали. У людських суспільствах, подібних до антського, гроші не вживались.

Так виглядає справа з боку теоретичного, але існує ще й практичний — знахідки римських монет. А вони настільки численні, що начебто спростовують сказане вище і нібито стверджують факт наявності грошей в антив. Правда, чимала частина римських денаріїв з території України має дірки, отже, використовувалась як жіночі прикраси (монети нашивались на одяг або з них нанизували намисто). Частина згаданих монет правила й за сировину для ювелірів-золотарів. У ті часи на нинішній території УРСР не було знайдено покладів срібної руди, але разом із римськими денаріями і просто у похованнях людей I—III ст. виявляють чимало речей із срібла, найбільше прикрас. Вчені дійшли висновку, що вони виготовлені з перетопленого монетного срібла. Але доводиться припустити також і те, що якась, бодай навіть скромна, частина римських денаріїв не вживалась для прикрас і не була сировиною для золотарів. Чим вони були насправді?

Для того, щоб відповісти на це питання, необхідно чітко уявити собі, як потрапили денарії на праукраїнські землі.

У II—III ст. н. е. колись могутня Римська імперія все відчутніше хиталась під ударами своїх північних і східних сусідів, «варварів», як прозивали їх гордовиті римляни: давніх германців, галлів, фракційців та ін. Чимало клопоту завдавали Римові і наші віддалені предки анти, котрі здійснювали далекі воєнні експедиції углиб імперії, зокрема в землі, сусідні з нинішніми українськи-

ми. Уряд імперії не мав змоги лише військовою силою відбитися від своїх численних сусідів, тому вдавався до підкупу вождів племен, намагався зав'язати з ними торгові стосунки. Крім політичної гри, цього вимагали й економічні потреби, оскільки Рим приваблювали товари, відсутні в самій імперії. Зокрема в антів римські купці купували хутра, шкіру, мед, віск тощо. За ці товари римляни платили, як правило, іншими товарами, але траплялось, що й своєю срібною монетою — денаріями.

Спочатку антські вожді, певно, неохоче приймали шматочки карбованого срібла, але з плином часу переконались, що самі римляни охоче беруть оці срібні кружальця в обмін на привезені з Італії товари. Сусідство з Римською імперією, політичні, воєнні та торговельні стосунки зумовили знайомлення давніх антів I—III ст. із грошима раніше, ніж того вимагав рівень їхнього суспільного розвитку.

Проте римські денарії не пішли вглиб антського суспільства. Серед простих антів товари, як і раніше, обмінювалися на інші товари. Карбована монета використовувалася дуже обмежено, лише у розрахунках між антськими вождями та в торгівлі із Римом. Велика кількість знахідок скарбів на Україні із римськими денаріями (а завозили їх порівняно небагато), свідчить якраз, що можливостей застосування монет було мало, тому вони випадали з обігу.

Що давньослов'янське суспільство ще не дозріло для використання карбованих грошей, свідчить і такий факт. З кінця III до кінця VIII ст., тобто на цілих п'ятсот років, монети зникли з обігу на нинішній території УРСР. Варто було Римській імперії обмежити, а потім і припинити свою торгівлю з давніми слов'янами, щоб вони перестали користуватись карбованими грошима. Поступово римські денарії, що залишались серед антської верхівки, були перетворені на срібні речі, нових монет не надходило, і на-

ші предки, як і за доримського часу, спокійно обмінювали одні товари на інші, не роблячи спроб створити власні гроші або скористатись грішми інших країн.

Спливав час. Давні слов'яни пішли далеко вперед по шляху суспільного й економічного розвитку. Поступово з'являються перші племінні об'єднання східних слов'ян. Письмові джерела VI—VII ст., хоч і надзвичайно бідні, все ж таки зберегли назви цих об'єднань, прообразів майбутніх держав, на території нашої країни: Славія, Куябія і Артанія. Не за горами було й утворення Київської Русі.

Зовсім не випадково процес становлення давньослов'янської державності за часом майже збігся з початком грошового обігу на нинішніх українських землях. Адже розвиток майнової нерівності між людьми, утворення класів, а потім держави, й зумовлювали появу карбованих грошей.

У кінці VIII ст. на територію Східної Європи, зокрема на теперішні українські землі, ринув могутній потік арабських срібних монет, так званих куфічних дирхемів, бо написи на цих монетах виконувались при допомозі стилізованого арабського шрифту «куфи». На тонких, але великих кружальцях арабських монет немає ніяких зображень відповідно до вимог магометанства. Обидва їхні боки вкривають написи, де, крім цитат з корану, містяться імена правителів, роки й місця карбування (табл. VI, 4).

Поява куфічних дирхемів у Східній Європі означала початок справжнього грошового обігу. Відтоді монета стала не лише матеріалом для скарбів і сировиною для золотарів, але й почала виконувати свою головну функцію засобу купівлі-продажу. Товарообмін поступається перед торгівлею з допомогою карбованих грошей.

Читач, можливо, запитає, чому слов'яни кінця VIII—IX ст. не створили власної монети, а скористались чужою? На це наука дає таку відповідь: не мали потрібної сировини, а також міцної державної влади, яка сприяє випускові

монет. Все це прийшло набагато пізніше, десь через двісті років.

Арабські дирхеми з'явилися у Східній Європі не випадково. Саме у VIII—IX ст. згаданий вище Арабський халіфат переживав час політичного й економічного розквіту. У країнах халіфату щорічно карбувалась велика маса монет, потрібних для жвавої торгівлі з усім тогочасним світом. Арабські купці долали великі відстані, діставалися найвіддаленіших країн, скуповуючи різноманітні товари. Вони були частими гістьми на торгах багатьох східнослов'янських міст, зокрема Києва та Чернігова.

Арабські торгові люди привозили з собою куфічні дирхеми, карбовані з високопробного срібла, і платили ними за хутра, мед, віск тощо. На українських землях знаходять великі скарби арабських монет, буває, що у п'ять, сім і більше тисяч примірників. Це свідчить про багатство людей, котрі нагромадили згадані скарби, отже, і про глибоку майнову нерівність у давньоруському суспільстві.

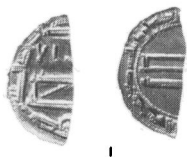
Слов'янське населення не розуміло куфічних написів на дирхемах, та й не зважало на них. При купівлі та продажу люди брали до уваги лише вагу монет і якість срібла. Наші предки добре розумілись на цьому, і давньоруські писемні джерела X—XI ст. донесли до нас різноманітні місцеві назви арабських монет. Зокрема, дирхеми, карбовані з особливо високопробного срібла, називались ногатами (від арабського «нагд» — хороший) на відміну від звичайних, які мали назву куни.

У літописах та інших писемних пам'ятках давньоруської писемності зустрічається і така назва арабських монет, як резана. Нумізмати розглядали цей термін. Він стосувався шматочків дирхемів, що часто трапляються у східнослов'янських скарбах. Річ у тому, що дирхем був незручний для щоденного вжитку, за нього можна було купити вівцю, але для придбання хлібини він був завеликий. Із

становища виходили, розрізаючи монету на 2, 4, 8 і навіть більше частин (табл. VII, 1).

Арабські дирхеми широко вживались давньоруським населенням до початку XI ст., коли їхній приплив до Східної Європи раптом припинився. Вчені дійшли висновку, що в цьому зіграли свою роль економічні й політичні фактори. Карбування дирхемів у країнах Арабського халіфату було настільки інтенсивне, що десь у кінці X ст. виявилось, що багаті раніше поклади срібла на Арабському Сході та в підкорених арабами країнах вичерпались. Довелось переходити на мідні й золоті гроші. Але вони були непридатні для вивезення за межі халіфату. Слов'яни не знали обігу золотих монет і не приймали їх, а мідна монета тоді використовувалась рідко й лише під великим примусом на внутрішніх торгах. Адже, на відміну від срібла, мідь не є шляхетним металом. Її вартість низька, тому мідна монета не несе у собі достатньої вартості, яку можна обміняти на вартість товару, а є лише символом, знаком вартості. Арабські халіфи могли примусити приймати мідну монету тільки власних підданих.

Тимчасом маса арабських монет на слов'янських ринках була настільки великою, що навіть під кінець XI ст., через п'ятдесят років по припиненні їхнього надходження на Київську Русь, куфічні дирхеми посідали помітне становище на торгах. Та все-таки з кожним роком кількість дирхемів у грошовому обігові зменшувалась. Багато монет випадало у скарби та, як і раніше, правило за золотарську сировину. Крім того, в процесі обігу дирхеми стиралися, поступово втрачали легенди, зменшувались у вазі і перетворювались на гладенькі срібні кружальця. В обігу Київської Русі, отже, з кожним роком зростала маса дирхемів, які втратили товарний вигляд і вартість. Це викликало нарікання населення, уможливлювало різні зловживання (підробити невиразне кружальце набагато легше, ніж монету

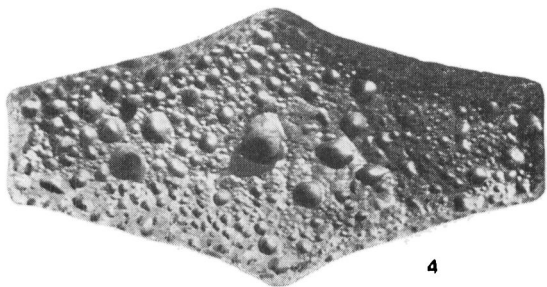
1

2

3

4

Табл. VII. 1. Фрагмент куфічного дирхема; 2. Срібляник Володимир Святославича; 3. Візантійський міліарій кінця X — початку XI ст.; 4. Київська гривня.

з чіткими легендами) і тому вимагало втручання держави.

Уже в другій половині X ст. панівній верхівці Київської Русі стало зрозуміло, що незабаром з обігу зникне остання арабська монета. Київські князі вже давно виношували думку про випуск власних монет. По-перше, це могло принести прибутки, по-друге, підносило міжнародний авторитет держави. У 987 р. Володимир Святославич зробив християнство державною релігією Київської Русі, щоб зміцнити князівську владу й поставити свою країну до першої шерехи християнських світових держав. Вирішено було за допомогою монет розголосити на весь світ про піднесення Київської Русі.

Справу полегшувала наявність у країні великої кількості витертих куфичних дирхемів. Вони й стали сировиною для створення нової монети. Вже мовилося про давньоруські златники й срібляники. Тут додамо лише, що вже за життя Ярослава Володимировича (помер у 1054 р.) карбування монет довелось припинити. З яких причин?

Насамперед політичної мети, яку ставили перед собою київські князі, було досягнуто: монети з іменами та зображеннями князів Русі стали відомі в тогочасному цивілізованому світі (табл. VII, 2). Свідки цього — знахідки монет далеко за межами давньоруської держави, навіть у Скандинавії. Крім того, сировинна база (витерті арабські дирхеми) була замалою для систематичного і великомасштабного карбування срібляників. Нарешті, практика грошового обігу показала, що срібляники неспроможні конкурувати із куфичними монетами не тільки через нечисленність, але й через гіршу якість металу.

Річ у тому, що сировини — срібла дирхемів — було замало для постійного випуску срібляників, тому керівники київської монетарні X—XI ст. змушені були додавати до срібла велику кількість лігатури, міді, в середньому дві частки на одну частку срібла. Населення Русі швидко розі-

бралось у цьому і неохоче приймало низькопробні срібляники, віддаючи перевагу високопробним дирхемам.

Отож карбування давньоруських монет в економічному плані було коротким епізодом і не справило помітного впливу на грошовий обіг Київської Русі кінця X — початку XI ст. Однак варто відзначити, що економічна ситуація була несприятлива для створення давньоруської монети: насувався так званий «безмонетний період», про який йшлося попереду.

Протягом XII—XIII ст. на території УРСР майже не вживались карбовані монети, за винятком хіба що нечисленних візантійських срібних і золотих монет (табл. VII, 3). Проте візантійські золоті (соліди) і срібні (міліарісії) монети VII—XIV ст. ніколи не відігравали самостійної ролі на грошовому ринку східнослов'янських країн, правлячи лише за домішку до інших засобів обігу. У скарбах XII—XIII ст. вони зустрічаються лише поодинокими примірниками, та й то разом із монетними гривнями — головними засобами купівлі та продажу тих часів.

Монетними гривнями у нумізматиці називають зливки срібла різної форми й ваги¹. За цими ознаками гривні поділяються на кілька типів: київські, новгородські, чернігівські, литовські, татарські та інші. Зупинимось на гривнях тих типів, які знаходять на Україні.

Зливки срібла подекуди траплялись у скарбах монет, захованих задовго до настання «безмонетного періоду», у IX—X ст., проте тоді вони були ще далекі від будь-якого стандарту як за формою, так і за вагою. Гривні усталених метрологічних характеристик з'явилися якраз тоді, коли

¹ На українських землях трапляються й золоті гривні. Проте знахідки цих гривень настільки рідкісні, а форма, розміри й вага настільки різноманітні, що не можна сказати щось конкретне про їхню роль у грошовому обігові.

вщухав обіг карбованих монет, і це легко зрозуміти: монетні гривні приходили на зміну монетам і, подібно до останніх, мали бути стандартні, інакше б це спричинило великі труднощі у торгівлі — кожного разу доводилося б зважувати кожний зливочок.

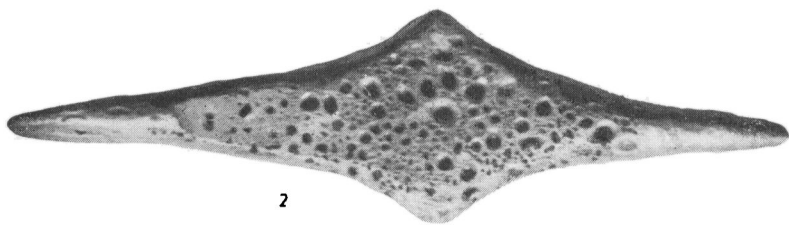
Перші стандартні срібні гривні — з цього часу можна називати їх монетними — з'явилися у кінці XI ст. в столиці Київської Русі Києві, звідки й походить їхня назва. Київські гривні — це шестикутні штабки срібла вагою в середньому близько 160 г (табл. VII, 4). Вони перебували в обігу до середини XIII ст., правильніше, до початку монгольського нашествия на Київську Русь (1240 р.). Науці не відомо жодного випадку знахідок київських гривень у скарбах, захованих після 1240 р. Трапляються досить великі скарби київських гривень у 30—50 примірників. Як правило, ці гривні знаходять разом із золотими та срібними прикрасами або їхніми уламками, що виконували на ринку функції монет поруч з монетними гривнями.

В обігу українських земель київські гривні були змінені новгородськими, що мають вигляд паличок зі срібла вагою близько 200 г (табл. VIII, 1). Учені вважають, що ці гривні вперше з'явилися у Новгороді, тому й назвали їх так. На відміну від київських, новгородські гривні зустрічаються у скарбах, як правило, без речових домішок. Вони утрималися в обігу навіть тоді, коли на ринку знову з'явилися карбовані монети. В українських монетних скарбах XIV ст. знаходять і новгородські гривні.

Досі залишаються загадкою чернігівські гривні, названі за місцем однієї із знахідок. Насправді їхнє походження невідоме. Форма чернігівських гривень химерна: наче київську гривню хтось на кінцях розплющив молотом (табл. VIII, 2). Проте це не зіпсовані київські гривні. Коли вага київських досягає 160 г, чернігівські важать в середньому близько 200 г. Можливо, що на Київській Русі

1

2

3

Табл. VIII. 1. Новгородська гривня; 2. Чернігівська гривня; 3. «Татарська «гривня (усі — $\frac{2}{3}$ натуральної величини).

чернігівські гривні були перехідними за типом від київських до новгородських.

На Україні XIV ст. відомі знахідки і так званих «татарських» гривень. За вагою вони мало відрізняються від новгородських, але форма інша: товстіші і схожі на човник (табл. VIII, 3). Деякі вчені гадають, що їх відливали татари із награбованого на Русі чи Україні срібла. Таке частково стверджується тією обставиною, що здебільшого татарські гривні знаходять у скарбах із татарськими монетами (табл. IX, 1), отже, могли в їхньому товаристві прийти на українські землі з Орди.

Більш ніж столітнє татарське панування на Україні (40-і роки XIII — 60-і роки XIV ст.) важко відбилось на її економіці, зруйнувало промисли, ремесло й торгівлю. Татарські загарбники виявились неспроможні організувати не лише український, але й у цілому золотоординський грошовий ринок. Карбування мідних і срібних монет здійснювалось татарськими ханами без економічного розрахунку і системи, без єдиних норм у вазі й розмірі. І хоча татарські монети з'явились на українських землях ще в кінці XIII ст., тобто до закінчення «безмонетного періоду», вони не посіли на ринку помітного становища.

Закінчення «безмонетного періоду» в українському грошовому обігові нумізмати слушно пов'язують з появою так званих празьких грошів, про які вже побіжно йшлося. Перші празькі гроші з'явились на межі XIII і XIV ст. у столиці Чехії Празі, звідки й походить їхня назва. Досить великі для свого часу (середній розмір 3 см), виготовлені із срібла високої проби, вони важили у середньому 3,7 г і вигідно відрізнялись від інших східноєвропейських монет того часу (табл. IX, 2). У XIII ст. на ринках майже всіх країн Західної і Центральної Європи панували бракетати — тонкі, мов пелюстки монети, що важили десяті частки грама. Вони швидко ламались і не були придатні для

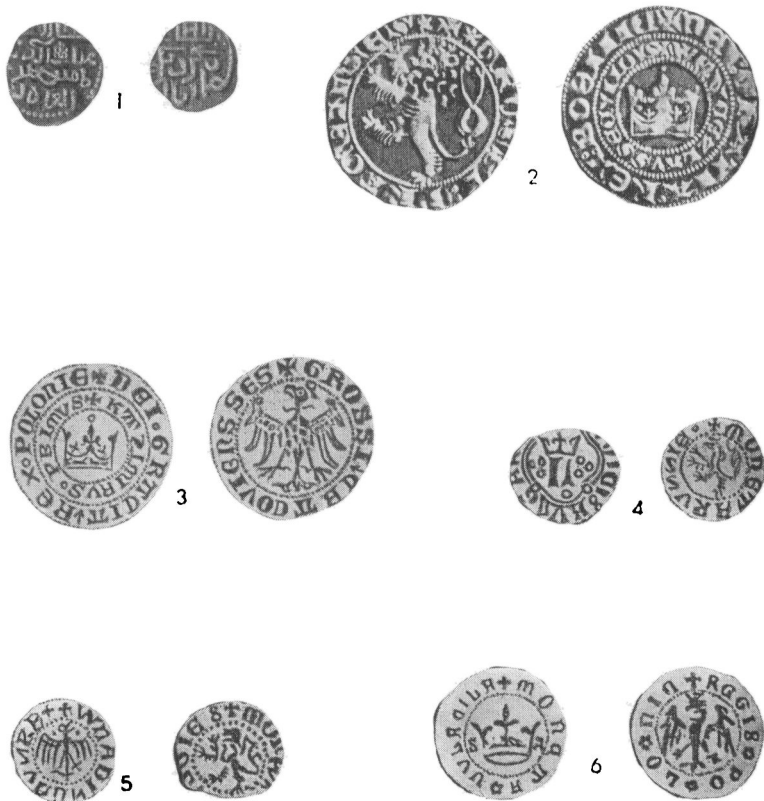

Табл. IX. 1. Джучідський дирхем XIV ст.; 2. Празький гріш XIV ст.; 3. Краківський гріш Казимира III; 4. Галицька монета Людовіка Угорського; 5. Галицька монета Владислава Ягайла; 6. Польський півгріш Владислава Варненчика.

вивезення за кордон. Недарма, на відміну від брактеатів, нові чеські монети назвали грошами (від латинського *gros-sus* — товстий).

Нові чеські монети триумфально пройшли торговими шляхами майже усіх країн Центральної і Східної Європи і завоювали провідне становище на їхніх грошових ринках. Не становили винятку й українські землі. Через більше ніж двісті років по зникненню з обігу арабського дирхема на Україну прийшла монета, поява якої означала закінчення «безмонетного періоду».

Празькі гроші швидко оволоділи грошовим ринком України і переважали тут над іншими монетами аж до початку XVI ст. Ці високопробні, гарні й дбайливо виконані монети зустрічались в обігу не лише XVI, але й XVII ст., оскільки їх знаходять в тогочасних українських скарбах. У численних писемних джерелах XIV—XVI ст. не раз згадуються авторитетні серед населення празькі гроші. Наприклад, у купчих грамотах часто наголошували на умові сплатити суму в «добрій чеській монеті», тобто празькими грошима.

Та не слід думати, що празькі гроші були єдиними монетами українського грошового ринку XIV—XV ст. Разом із ними в операціях купівлі та продажу вживались й інші, зокрема, місцеві монети, про які вже мовилось у попередніх розділах.

Панування празьких грошів на ринках східноєвропейських країн серйозно непокоїло їхніх володарів. Карбування гарної і високопробної чеської монети спричинило поштовх до початку у 1338 р. виробництва нових монет у Польщі, так званих краківських грошів (табл. IX 3). Згідно задуму фінансового відомства польського короля Казимира III, краківські гроші мали конкурувати з празькими, принаймні у Польщі. Та окрім бажання треба було мати сировину й відповідні економічні можливості. Краківські

гроші випустили в дуже скромних розмірах та ще й з гіршого, ніж у празьких грошах, срібла. Тому краківські гроші не могли конкурувати з празькими. Однак випуск невеликої партії краківських грошів надав необхідного досвіду й сміливості польському урядові. Незабаром до обігу впровадили так звані середні гроші, або півгроші, які на 200 років затримались в обігу Польського королівства і хоча не витіснили з обігу празькі гроші, але разом із ними найбільш широко вживались населенням. Це стосується й західноукраїнських земель, але з XV ст.

Майже одночасно із появою польських півгрошів розпочалось виробництво монет на львівській монетарні. У 1349 р. Галицька Русь була загарбана польськими феодалами. Та опір її населення польському пануванню був настільки великий, що уряд Казимира III надав Галицькій Русі становище автономної землі. Тому-то на Галичину й не поширився закон, за яким на землях Польського королівства всі мали користуватися єдиною польською монетою.

Випуск осібної монети для Галицької Русі не слід розглядати як піклування польських феодалів про західноукраїнські землі (табл. IX, 4, 5). Власної монети вимагали розвиток галицької економіки, зростання ремесел, піднесення міст, ведення галицькими купцями міжнародної торгівлі. На великому обширі Південно-Східної Європи, у сучасних Молдавії та Румунії, на Поділлі, не кажучи вже про Галичину й Волинь, галицькі срібні монети відігравали роль міжнародних грошей і певний час переважали там навіть над празькими грошами, про що свідчать матеріали ряду скарбів. Наприклад, у знайденому в Молдавії скарбові (Кугурешти), захованому в 20-х роках XV ст., галицьких монет налічувалось у чотири рази більше, ніж чеських.

Незважаючи на те, що галицькі монети були головними платіжними засобами західноукраїнського ринку XIV—

XV ст., у скарбах вони трапляються порівняно рідко. Можна припустити, що польський уряд за правління Владислава Ягайла, коли було покінчено з галицькою автономією, заборонив курсування цих монет і викупив їх у населення на польські гроші. У Львівському республіканському історичному музеї зберігається повна колекція галицьких монет XIV—XV ст., яка дає змогу вивчити ці важливі нумізматичні пам'ятки.

Як відомо, у 60-х роках XIV ст. Київщина, Чернігівщина і Поділля підпали під владу Великого князівства Литовського. Ще раніше Галичину загарбали польські, а Волинь — литовські феодалі. На кілька століть українські землі опинились під іноземним пануванням, у чому слід убачати одну з головних причин того, що нечисленні спроби карбування монет на Україні за часів феодалізму закінчувались невдачею.

На відміну від галицьких, київські монети XIV ст. Володимира Ольгердовича не мали помітного впливу на грошовий обіг Київщини, не кажучи вже про сусідні землі. Як уже знає читач, князь Володимир випускав ці монети не задля прибутків, а заради проголошення незалежності як від татарів, так і від Великого князівства Литовського, що йому врешті-решт коштувало київського князівського стола: у 1394 р. великий литовський князь Вітовт вигнав його з Києва і посадив покірного князя Скиргайла.

Кожний тип своїх монет (їх налічуємо шість) Володимир Ольгердович випускав невеликими партіями, але протягом тривалого часу, аби світ не забував, що Київ має особного й незалежного володаря. Отож марно розглядати роль його монет в українському грошовому обігові другої половини XIV ст.

Галицькі, а тим більше київські монети XIV ст. не втримались на українському грошовому ринку. І далі, протягом століть, населення українських земель мусило користува-

тись монетами іноземного, насамперед польського походження.

Празькі гроші були найбільш розповсюдженими монетами на Україні у XV ст. Разом з ними курсували польські півгроші (табл. IX, 6), невелика кількість галицьких монет, а також литовські й татарські (табл. X, 1, 2). Щоправда, литовські денарії трапляються у скарбах цього часу рідко, а район обігу татарських дирхемів у XV ст. звузився до території Криму та Півдня України.

З початком XVI ст. польські й литовські монетарні різко збільшують виробництво монет, головним чином півгрошів і грошів. Об'єднання у 1569 р. Польського королівства і Великого князівства Литовського в єдину державу — Річ Посполиту, дало змогу збільшити випуск монет. Срібні монети Речі Посполитої, як польські, так і литовські (тобто карбовані монетарнями, разташованими відповідно на території Польщі і Литви) надовго завойовують український ринок і переважають тут над монетами інших країн аж до середини XVIII ст.

Досі мовилося тільки про срібні монети. Золото ж, як зазначалося, ніколи не було головним монетним металом і монети з нього ніколи не переважали в обігу над срібними чи мідними. Якщо головною функцією срібних монет було застосування їх в угодах купівлі-продажу, то золоті головним чином вживались для нагромадження багатства. У писемних джерелах середньовічної доби можна знайти згадки про скарбниці великих феодалів, де містились десятки й навіть сотні тисяч золотих монет. Звичайно золоті монети мали певне застосування і на ринку, проте ними, як правило, розраховувались один з одним великі феодали.

Першими золотими монетами українського грошового ринку треба вважати візантійські соліди, поодинокі знахідки яких відомі вже з VII—VIII ст. За їхнім зразком Володимир Святославич у кінці X ст. випустив невелику

1

2

3

4

5

Табл. X. 1. Литовський денарій XIV ст.; 2. Литовський гріш Сігізмунда I 1535 р.; 3. Златник Володимира Святославича; 4. Дукат лігніцького князя Вацлава, XIV ст.; 5. Вестфальський таляр 1663 р.

партію так званих златників, та вони були його візитною карткою, а не монетою для обігу (табл. X, 3). Візантійські соліди знаходять у скарбах IX—XII ст., проте ці монети приходили на територію нашої республіки у невеликій кількості й не могли багато важити в монетному масиві грошового обігу.

Більш поширеними стають золоті монети на Україні з XIV ст., по закінченні «безмонетного періоду». У писемних джерелах другої половини XIV — початку XV ст., наприклад, в актових книгах Львова, Перемишля та інших галицьких міст, згадуються флорини й дукати. То були золоті монети стандартної ваги (в середньому 3,5 г) і високої проби металу. Уперше монети даного типу випустили в італійському місті Флоренції 1252 року. Термін походить від зображення на монеті квітки лілії, що була гербом цього міста. Незабаром по тому золоті монети, подібні до флоринів, почало випускати інше італійське місто — Венеція. У 1284 р. тут викарбували перші дукати (названі так за останнім словом легенди *ducatus*, що означає на пізній латині «герцогство»).

Золоті монети італійського походження не часто зустрічаються в українських скарбах XIV і XV ст., натомість на Україні цього часу вживались флорини, карбовані в Угорщині. Оскільки вага і якість золота дукатів і флоринів, незалежно від часу і країни випуску, була приблизно однаковою, ці монети вільно долали державні кордони (табл. X, 4).

Справжня революція в європейській монетній справі почалась у XVI ст. Якщо доти абсолютна більшість держав обходилась монетами двох-трьох номіналів (наприклад, на українських землях, що входили до складу Польської держави, у XIV—XV ст. знали лише гроші, півгроші й зовсім дрібні розмінні монети — денарії), то з XVI ст. монетарні Європи викидають на ринок великі маси монет різноманітних номіналів. У другій половині XVI — на початку

XVII ст. український грошовий ринок поповнюється талярами, півталярами, чвертьталярами, левками, марками, ортами, шести-, три- і півторагрошовиками, солідами та ін.

Грошовий обіг України XVII ст. надзвичайно складний порівняно з попередніми періодами. На сторінках писемних джерел цього часу історики натрапляють на велику кількість найменувань грошових одиниць та різні системи грошової лічби.

Найбільш авторитетними монетами українського грошового ринку XVII ст. були згадані вище таляри — великі срібні монети вагою трохи менше 30 г і діаметром у середньому 40 мм. Уперше таляри були викарбувані в місті Іоакімсталі (Богемія) 1518 року, звідки й пішла їхня назва «Joachimsthaler Münze». У багатьох країнах Європи, зокрема на Україні, ці монети знали під найменуванням талярів. У Росії, навпаки, взяли за основу не другу, а першу частину слова і назвали монети єфимками (табл. X, 5).

Талярами розплачувались один з одним князі й великі пани, платили викупи знатні полонені під час нескінчених феодалських воєн, давали посаг за багатими нареченими. Козацький історик Самійло Величко, літопис якого ще згадуватимемо¹, розповідає, що після битви під Жовтими Водами 1648 року між козацьким і польським військами захоплені в полон польські пани пообіцяли козацтву багатий викуп: «Многим з них по две, по три, по чотири тисячи таляров битих». Епітет «битий» вказує, що йдеться про карбований таляр, реальну монету (відповідає російському термінові «целковый» — рубль). Нижче ми розповідатимемо про використання таляра як лічильної одиниці.

¹ Повна назва цього видатного твору така: *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке*. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист Войска Запорожского. 1720. Части I—IV. Киев, 1848—1864.

Охоче збирали таляри польські та українські феодали. Наприклад, український гетьман Самойлович, як розповідає Величко, мав 22 855 «таляров битих». Це була для кінця XVII ст. не така вже й велика сума. Літописець навіть дивується з її скромності і натякає на те, що, певно, частину талярів розікрали при обшуку слуги Мазепа, котрий змінив Самойловича.

У численних українських скарбах монет XVII ст. таляри трапляються дуже часто. За даними скарбового матеріалу, широкий обіг цих монет починається на початку XVII ст., коли по українських землях розійшлися таляри Голландської республіки і таляри Нідерландів під владою Іспанії (точна назва перших — ріксдальдери, других — патагони, та ми всюди для зручності користуватимемось збірним терміном таляр). Цікаво, що справжні іспанські таляри (монети вартістю у 8 реалів) трапляються на Україні досить рідко (табл. XI, 1). Нам доводилось лише в трьохчотирьох випадках зустрічатись з іспанськими талярами, причому вони завжди обрізані. В актовій книзі Кременецького гродського суду за 1575 р. ми натрапили на цікавий запис: «Дал ми Енос таляр ишпанский обрезаный». Монети обрізували тому, що вони були трохи важчі від інших талярів, отже, зрівнювали їх у вазі.

Після голландських і нідерландських талярів найчастіше зустрічаються на Україні таляри Брауншвейга, Саксонії, а також Германської імперії (міст Кампена, Любека, Кельна, Аугсбурга). Серед талярів інших країн слід відзначити швейцарські (в основному кантону Сен-Галлен). Польські ж таляри нечасті гості в українських скарбах. Це не дивно, адже Річ Посполита з її завжди скрутним фінансовим становищем не могла систематично й у великих розмірах випускати ці великі й високопробні монети, віддаючи перевагу дрібним і низькопробним.

Вартість таляра на ринку неухильно зростала, оскільки

Табл. XI. 1. Іспанський обрізаний талар (8 реалів) XVI ст. з польською контрамаркою. Лицевий бік (збільшено в 1,2 раза); 2. Голландський леуендальдер 1641 р.; 3. Голландський дукат 1645 р.; 4. Півталар (1/2 патагона) 1623 р. з підвладних Іспанії Нідерландів, карбування Турне.

ки більш дрібні монети легшали, а їхнє срібло гіршало. Таляри ж залишалися протягом XVI, XVII і частини XVIII ст. майже незмінними як за вагою, так і за вартістю металу. Недарма на ринку охоче приймалися такі монети і XVI, і XVII ст. Якщо у 1528 р. таляр цінувався у 30 грошів, то через сто років — у 90 грошів польських. Он як зіпсувався польський гріш за цей час!

Зрозуміло, що в XVII ст., коли дрібні гроші постійно падали в ціні, мав бути якийсь постійний еквівалент грошової вартості, до якого прирівнювали б інші монети. Таким еквівалентом неминуче повинен був стати таляр, бо крім нього не було іншої срібної монети, яка б протягом століть зберігала незмінною високу пробу металу й постійну вагу. Так таляр став лічильною одиницею. На таляри рахували різноманітні дрібні монети. У писемних джерелах маємо часті записи на зразок такого: борг складав «таляров сто доброй монеты, чехами» (піворагрошовиками.— *М. К.*), який ми взяли із «Протокула до записованя справ поточных» Стародубського магістрату за 1690 р., що розуміти треба так: чехи складали суму, рівну за тогочасним грошовим курсом ста талярам.

Поряд із талярами в актових книгах, купчих і заставних документах, у козацьких літописах, листуванні та інших писемних джерелах XVII ст. згадується ще один тип великих срібних монет — леви. Величко розповідає, що у 1648 р. кримський хан зробив подарунки Богданові Хмельницькому немалої вартості: «Все тогдаж шацовано (оцінено.— *М. К.*) на три, албо и чтири тисячи левов». Леви часто згадуються в українських писемних джерелах XVII — початку XVIII ст. Довгий час нумізмати сперечались про те, яку конкретну монету українського ринку називали левом в актах XVII—XVIII ст. У 1929 р. нумізмат-аматор А. Єршов спробував довести, ніби під назвою левів або левків на тогочасних українських землях знали турецькі леви,

тобто піастри, які, на його думку, потрапляли на Україну з Криму. А. Єршова не бентежили вказівки деяких нумізматів, що турецькі піастри не знаходять в українських скарбах XVII—XVIII ст. Тимчасом ця обставина говорить не на користь гіпотези А. Єршова.

Авторові цієї книжки довелося познайомитись з описами майже всіх українських скарбів того часу. Виявилось, що на приблизно півтори тисячі скарбів XVII — першої половини XVIII ст. на Україні зареєстровано лише один-два випадки знахідок турецьких піастрів. А це означає, що їх не було й на тодішньому українському ринку.

Що ж насправді становили леви українських писемних джерел XVII—XVIII ст.? В «Актах Нежинського греческого братства» ми натрапили на термін «левковий таляр», звідки неважко зробити висновок, що левок був якоюсь різновидністю таляра. Так воно і було в дійсності. На українських землях у XVII—XVIII ст. левами або левками називали левендальдери — великі срібні монети з зображенням лева, звідки й походить найменування цих монет (табл. XI, 2). Левендальдери зовні нагадували таляри, проте були трохи легші і, головне, карбувались з гіршого срібла, тому й вартість левків на ринку була нижча від вартості справжніх талярів. Наприклад, у 1663 р. на Чернігівщині таляр коштував 60 копійок російськими грішми, а левок лише п'ятдесят. У скарбах України здебільшого трапляються левендальдери, карбовані в Нідерландах. Монети ж випуску Германської імперії менш розповсюджені. Взагалі ж левендальдери карбувались у багатьох країнах Західної Європи, але на Україну потрапляли переважно з півдня, через Молдавію і Волощину.

Великі срібні монети, таляри й леви, були одними з найпопулярніших грошових одиниць українського обігу XVII ст. Але поруч з ними виступають червоні золоті, або дукати. Звичайно джерела XVII ст. не зазначають, якої

держави вживались червоні золоті, бо на українському ринку, так само як і на ринках інших країн, дукати приймали не за державною приналежністю, а за вагою і пробою металу. Оскільки дукати різних країн у XVII ст. зберігали приблизно однакову вагу (3,5 г) і пробу металу (близько 938-ї), вони на ринку не розрізнялись (табл. XI, 3). Правда, у поданому Величком описові скарбниці полковника Палія сказано: «Дукатов Венкгерских пятьдесят и еден, Венецких спо тридцет сем, а остаток рожних», але це легко пояснити — у скарбниці полковника монети дбайливо розсортували, чого не могло статись на ринку.

Крім звичайних одинарних дукатів, ці монети карбувались з вагою у 2, 3, 5, 10 разів більшою від стандартної. У скарбниці того-таки Палія, як розповідає Величко, в одній посудині містилось «дукатов подвойних пятьдесят сем», у другій — «дукатов подвойних пятьдесят осмь, а великих дукатов (з которих в каждом по пяти червоних) пять, а поодиноких семнадцет». Великі дукати правили, насамперед, за засіб накопичення скарбів. Була в них ще одна функція: оскільки у XVII і частині XVIII ст. на Україні не знали таких нагород, як ордени й медалі, дукатами великого розміру й ваги нагороджували за заслуги. Наприклад, у журналі гетьманської військової канцелярії 1722 р. записано, що російський цар нагородив українського гетьмана «червоным золотым вагою в 25 червонних». На весіллях у середовищі козацької старшини наречену звичайно обдаровували дукатом, що важив 5—10 червоних золотих, тобто 18—35 г. Зрозуміло, що такий дукат на базар не понесеш.

У різні десятиліття і навіть роки XVII ст. ціна червоного золотого коливалась, проте зберігалось стійке співвідношення поміж ним і таляром: один дукат приблизно дорівнював двом талярам. Подібний курс цих монет залишався і в більшій частині XVIII ст.

Багатолітнє знайомство з українськими скарбами

XVI — початку XVIII ст. переконало автора в тому, що серед червоних золотих тодішнього українського ринку рішуче переважали дукати карбування Голландської республіки та іспанських Нідерландів, далі йшли угорські, німецькі та італійські дукати. Польські золоті монети майже не трапляються в українських скарбах, оскільки в Речі Посполитій карбування дукатів завжди здійснювалось у досить скромних розмірах.

Звичайно таляри, левки й червоні золоті не брали участі в дрібних операціях купівлі та продажу. Буденними засобами обігу українського ринку кінця XVI, XVII і частини XVIII ст. були дрібніші монети.

Асортимент монет українського ринку кінця XVI — початку XVIII ст. надзвичайно великий і різноманітний, тому немає можливості докладно розповісти про всі платіжні одиниці, якими тоді користувався український народ. Спинимось лише на найбільш типових монетах.

Український літописець Величко розповідає, що Петро I «после баталии Полтавской со Шведом монету старовечную Полскую со всей Малой России, то есть леви, орлянки, четвертки, полталярки, орти, тимфи, шостаки, шаги, чехи, осмаки и лядский со всей Малой России вывел и выгубил» (йдеться про грошові реформи уряду Петра I).

Отож Величко назвав найпоширеніші монети українського ринку XVII — початку XVIII ст. На сьогодні у поданому літописцем переліку монет ученим зрозумілі майже всі грошові одиниці. Про леви йшлося вище. «Чвертки» і «полталярки» — монети відповідно в $\frac{1}{4}$ та $\frac{1}{2}$ таляра (табл. XI, 4; табл. XII, 1). Ортами називали монети вартістю 18 грошів, що випускались у багатьох країнах Західної Європи. На Україні найбільшого поширення набули польські та бранденбурзькі орти (табл. XII, 2).

У Речі Посполитій 1663 року з'явилися монети офіційною вартістю 30 грошів, проте за вмістом срібла вони ледве

1

2

3

Табл. XII. 1. Чвертьталяр ($\frac{1}{4}$ патагона) без да-
ти з підвладних Іспанії Нідерландів,
карбування Турне; 2. Польський орт
1621 р.; 3. Польський тимф 1663 р.

коштували 18 грошів (табл. XII, 3). Нову монету назвали тимфом, за ім'ям ініціатора її випуску, керівника краківської монетарні Андрія Тимфа. Карбування великої маси по суті кредитних тридцятигрошовиків — тимфів — призвело до встановлення фактичного курсу цих монет, що був набагато нижчий від офіційного, а це негативно вплинуло на грошовий обіг польської держави в цілому, в тому числі й українських земель. Тимфи поступово витіснили з обігу інші срібні монети і на кінець XVII ст. стали головними засобами купівлі та продажу на Україні.

Шостаками називали монети вартістю 6 грошів (табл. XIII, 1). В українських скарбах знаходять шостаки майже виключно польського й литовського карбувань. Чехами називали півторагрошовики, або, як іменували їх у Німеччині, дрейпелькери (табл. XIII, 2). Це були найбільш розповсюджені монети у Західній і Центральній Європі XVII ст. На українських землях і досі знаходять скарби з самих лише півторагрошовиків, часто обсягом у кілька тисяч і вагою у три-п'ять кілограмів, насамперед польських, а також карбованих шведами для захоплених ними прибалтійських земель.

Досі нумізмати не дійшли єдиного висновку щодо реального змісту й вартості орлянок, шагів, осьмаків і лядських. Нам здається, що орлянками могли називати гульдени або флорини з зображенням орла, трохи легші від таляра і вартістю приблизно на третину менші від нього. На табл. XIII зображено голландський флорин міста Девентера 1617 р. (імперське карбування), який відповідає описові Величка й інших джерел XVII—XVIII ст. Гульдени й флорини широко розповсюджені в українських скарбах даного часу.

На матеріалі рахункових книг білоруського міста Могильова кінця XVII ст. нам пощастило встановити, що осьмаком називали польський гріш (табл. XIII, 4). 8 поль-

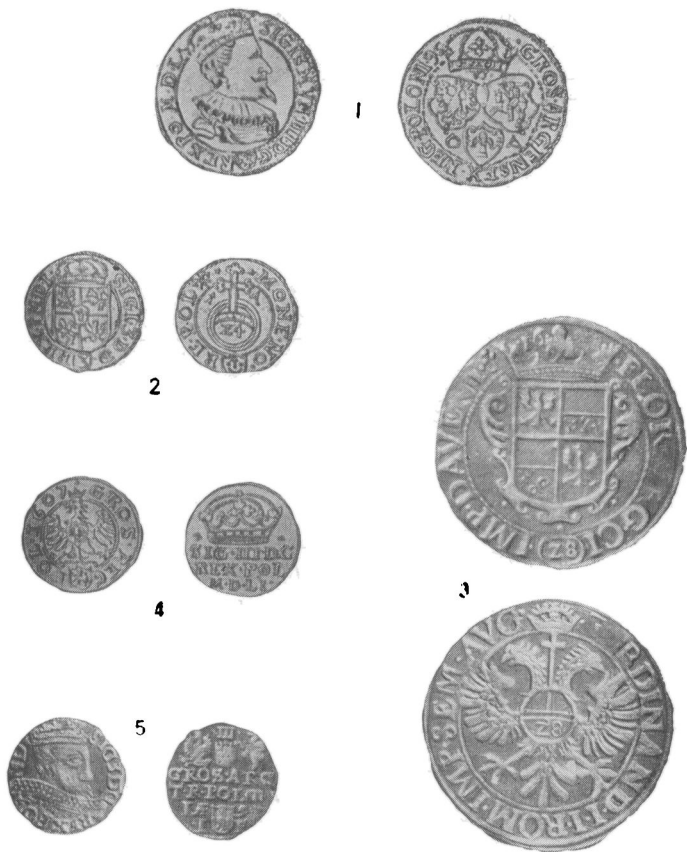

Табл. XIII. 1. Польський шестигрошовик 1596 р.; 2. Польський півторагрошовик 1617 р.; 3. Флорин міста Девентера 1618 р.; 4. Польський гріш 1607 р.; 5. Польський трьохгрошовик Сігізмунда III кінця XVI ст.

ських грошів дорівнювали 6 литовським грошам (що цінувались дорожче від польських завдяки більшому вмістові срібла) або реальній монеті — литовському шостакові, звідки й походить даний термін. Осьмаками іменували польські гроші на чималій частині України, особливо на Чернігівщині, яка раніше (так само, як і Могилівщина) входила до складу Великого князівства Литовського.

Неясно досі, чи існувала реальна монета, що відповідала б термінові «лядський». Ми поділяємо думку деяких нумізматів, що Величко вжив це слово як епітет до терміна «осмаки». Натомість термін «шаг» цілком на сьогодні зрозумілий. Він неодноразово трапляється на сторінках українських джерел XVII ст. Нумізмати вже давно звернули увагу на те, що в українських писемних пам'ятках XVII ст. з Лівобережжя не згадується монета вартістю 3 гроші, потрійний гріш, або трояк, як його називали у Речі Посполитій (табл. XIII, 5). Тимчасом ця монета дуже поширена в тодішніх лівобережних скарбах. Навпаки, в актовому матеріалі з Правобережжя термін «потрійний гріш» («трояк») досить частий, зате термін «шаг» там не знайдено. Логічно припустити, що шаг Лівобережжя відповідає потрійному грошеві Правобережжя. У цьому впевнюємося, коли порівнюємо вартість обох монет: за свідченням писемних джерел і та, й та коштували російськими грошима дві копійки. З 1750 р. у Росії навіть почали випускати монету під назвою «шаг» вартістю 2 копійки. Швидше всього, що її призначили для України, населення якої звикло до польських шагів.

Розмаїтий набір монет українського ринку потребував якихось еквівалентних лічильних одиниць. Користуючись ними, можна було б прирівнювати одні монети до інших.

Головними лічильними одиницями на Україні кінця XVI — початку XVIII ст. були копа і золотий. На копу йшло 60 монет, на золотий — 30. Цікаве походження

останнього терміна. На середину XV ст. золоті монети, дукати чи флорини, які на його початку мали вартість трохи більше 20 грошів, стали коштувати 30 грошів, тобто половину копи. Відтоді суму 30 грошів почали називати золотим, а справжні золоті монети, дукати або флорини, стали іменувати червоними золотими. Звісно, ціни на золоті монети і далі продовжували зростати. Наприклад, у середині XVII ст. дукати оцінювалися в 180—200 грошів. Але золотий як лічильна одиниця у 30 грошів закріпився в українській монетній лічбі на довгий час. Ним користувались, як свідчать спостереження етнографів, аж до початку нашого століття. Звичайно на копи рахували литовські, а на золоті — польські гроші, але бували винятки.

Монети українського грошового ринку XVII — початку XVIII ст. поділялися сучасниками не лише на великі й дрібні, але й на добрі та погані. У Речі Посполитій в середині XVII ст. різко погіршилась якість монет. Польські монети другої половини XVII — початку XVIII ст. були погані навіть порівняно з сучасними їм західноєвропейськими монетами, у сріблі яких також містилось багато домішок міді, олова. Натомість монети Речі Посполитої першої половини XVII ст. виготовлялись на середньоєвропейському рівні, мали в собі менше лігатури й більше срібла.

Псування монети у Речі Посполитій, що прогресувало протягом усієї другої половини XVII і початку XVIII ст., призвело до того, що з обігу зникли талари, пів- і чвертьталари, левки, орти, шестигрошовики, різко зменшилась кількість дрібних монет першої половини XVII ст. Панівне становище на ринку посіли тимфи та мідні соліди, або шеляги короля Яна Казимира (1649—1668) — і ті, й ті з примусовим курсом (табл. XIV, 1а,б). Сказане повністю стосується не лише Правобережжя, але й возз'єданого з Росією Лівобережжя, людність якого в другій половині XVII ст. ще продовжувала користуватись західноєвро-

а

1

б

2

3

4

Табл. XIV. 1. Мідні соліди Речі Посполитої: а) польський 1659 р., б) литовський 1665 р.; 2. Мідний п'ятак Петра I; 3. Мідна полушка (1/4 копійки) Петра I; 4. Срібна копійка Петра I.

пейською, головним чином польською монетою, котра просочувалась через державні й митні кордони.

З фінансових документів другої половини XVII ст. бачимо, що старі добрі гроші коштували на ринку набагато дорожче від нових поганих. Наприклад, під 1667 р. в рахунках львівського Онуфріївського братства записано, що чотири золоті на «старії гроше» продали за 8 золотих і 5 грошів новою монетою. На кінець XVII ст. таляр коштував 7 золотих старою монетою и 14 — новою.

Добрими грішми на Україні кінця XVII — початку XVIII ст. вважали ледь не всі, навіть дрібні монети першої половини XVII ст. Так, наприклад, у реєстрі скарбниці львівської Ставропігії під 1690 р. знаходимо згадку про «один ворок з пултораками доброю монетою», а з Овруцької гродської книги під 1687 р. дізнаємось, що старий півторагрошовик дорівнював новому тригрошовикові, тобто шагу.

Хаотичний стан українського грошового ринку другої половини XVII ст. занепокоїв російський уряд, який докладає зусиль для виправлення становища. Поступово розпочинається витіснення з обігу західноєвропейських монет російськими. Спочатку цей процес відбувався дуже повільно. Спроба царя Олексія Михайловича створити спільні для Росії й України великі срібні монети закінчилась невдачею. Справи змінились на краще за царювання Петра I. Його уряд розумів, що російська монетна система з одним лише номіналом — крихітною срібною копійкою — застаріла порівняно з монетними системами більшості західноєвропейських країн і саме тому її не вдасться запровадити на Україні.

Отож з'явилися великі срібні монети, карбованці, полтини (50 копійок), півполтини, а також срібні монети середнього розміру — гривеники й п'ятаки. Разом із срібними монетами Петро I розпочав карбування мідних, але при цьому подбав про те, щоб вартість металу срібної монети

відповідала вартості металу мідної того самого номіналу (звичайно, це можна було зробити лише щодо дрібних, розмінних монет). Тому, наприклад, мідна копійка Петра I у багато разів важча від срібної. (Монети Петра I див. на табл. XIV—XVI.)

Створена Петром I російська монетна система була логічна й зручна. В основу поклали десятковий принцип, що вигідно відрізняло її від монетних систем більшості західноєвропейських держав, які будувались за дванадцятикратним принципом (таляр поділявся на $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{6}$, $\frac{1}{12}$, $\frac{1}{24}$, $\frac{1}{48}$ і т. д. аж до $\frac{1}{360}$ частини, що робило грошову лічбу надзвичайно складною). Все це дозволило російському уряду на початку XVIII ст. піти в рішучий наступ на західноєвропейську монету українського ринку.

Ми вже наводили запис літопису Величка про зміни в грошовому обігові Правобережжя. Літописець дещо перебільшив темпи витіснення на Україні іноземної монети російською, але цю тенденцію він помітив вчасно. Насправді зникнення іноземної монети з українських земель почалося з середини 30-х років XVIII ст., та й то на Лівобережжі. Дослідження автора цих рядків показали, що російська монета завойовує панівне становище на українському ринку приблизно між 1735 і 1740 роками.

Чому ж російський уряд так дбав про заміну іноземної монети на російську? Причина була насамперед політична. На території Російської імперії, до якої увійшло Лівобережжя України, всі мали користуватись єдиною російською монетою. Але існували й економічні фактори. Різні монетні системи утруднювали торговельні зв'язки між Україною і Росією. Та й самі західноєвропейські монети з кожним роком гіршали, падали у вазі, проба їхнього металу знижувалась. Розмінну монету можна було лише формально називати срібною, оскільки у півторагрошовиках, грошах і солідах містилось тільки 10—20% срібла, а все

Табл. XV. 1. Гривенник Петра I; 2. Півполтинник Петра I;
 3. Подвійний червінець Петра I; 4. Карбованець
 Петра I.

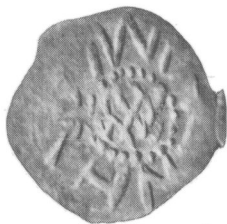

а

1

б

а

2

б

3

Табл. XVI. 1. Мідна (а) і срібна (б) копійки Петра I; 2. Монета, приписувана Рومانові (а), монета Володимира Ольгеровича (б) (обидві збільшені вдвічі); 3. Польський орт, карбований у Львові 1660 року.

інше — мідь та олово. На ринку монети одного номіналу, наприклад соліди, звичайно коштували однаково, тоді як у різних країнах їхня якість, а відтак і реальна вартість були неоднакові, що уможливило всілякі зловживання, спекуляції і навіть пряме фальшування монети. При цьому наживались феодалі, лихварі, купці й шахраї за рахунок трудового народу.

Показово, що за описуваного періоду фальшування монет мало навіть офіційний характер. Наприклад, на сучасній монетарні в Молдавії у широких масштабах підроблялись соліди, які уряд Швеції карбував у Ризі з 20-х років до кінця XVII ст. Ці монети привернули увагу молдавського уряду, оскільки були широко розповсюджені у самій Молдавії і на сусідніх землях, у тому числі й на українських. «Шведські» монети сучасського виробництва були гірші від справжніх, що давало молдавським феодалам великі прибутки, але народ призводило до ще більшого зuboжіння.

Приклад великих шахраїв — феодалів — наслідували малі. Розплодилась величезна кількість фальшивомонетників. У судах Речі Посполитої, зокрема на її українських територіях, розглядаються численні справи, пов'язані з фальшуванням монет. Незважаючи на те, що за підробку монет нещадно карали на горло, кількість фальшивих монет на українському ринку невпинно збільшувалась і на початок XVIII ст. досягла загрозливих розмірів. Населення відмовлялось приймати дрібні монети, зберігаючи довір'я тільки до великих, головним чином до талярів, фальшувати які було найважче.

Західноєвропейські монети українського ринку були не тільки поганої якості, їхній обіг був стихійний, оскільки ніким не регулювався. Маса монет, що вживалась на ринку, у різні роки була різною, що призводило до різних коливань вартості монет, зміни їхнього курсу, частих інфляцій

(падіння вартості монет), а це також важко позначалось на життєвому рівні бідного населення.

Запровадження російської монети на Лівобережжі України було в цілому позитивним явищем. Уряд імперії пильно контролював грошовий ринок, в обігу перебували тільки російські монети. Раніше про такий контроль не могло бути й мови, оскільки маса найрізноманітніших монет українського обігу не піддавалась облікові.

На Правобережжі України, що до кінця XVIII ст. залишалось під владою Польщі, продовжували вживатись західноєвропейські монети з усіма притаманними їхньому обігові вадами. Справа була погіршена ще й тим, що з часів короля Яна Казимира (помер у 1668 р.) польське грошове господарство не могло вибратись з важкої кризи. Монети Речі Посполитої XVIII ст., як і другої половини XVII, залишались гіршими навіть при порівнянні з низькопробними монетами інших європейських країн. Возз'єднання Правобережжя з Лівобережжям у 1793—1795 рр. покляло край анархії грошового ринку першого, поширивши на нього обіг російських монет.

Починаючи з часів Петра I, російська монетна система стабілізувалась. Його наступники випускали срібні монети номіналами в карбованець, полтину, півполтину, гривеник і п'ятак, а також мідні номіналом від п'ятака до копійки. Від часу царювання Петра I у Росії карбують також золоті монети, в основному червінці й півчервінці.

З невеликими змінами така російська монетна система дожила до Великої Жовтневої соціалістичної революції. Її десятковий принцип і частина номіналів були використані при створенні радянської монетної системи.

МОНЕТИ, ДОСІ ЩЕ НЕ ЗНАЙДЕНІ

«...На одній стороні мечь, а на другій стороні ево, Богданово, імя»

Автор побоюється, щоб у читача не склалося враження, ніби в нумізматиці геть усе відкрито і для вчених не існує більше таємниць. Як і в кожній науці, в нумізматиці є нерозв'язані питання, що робить її ще принаднішою, бо залишає поле діяльності для майбутніх дослідників.

Скарби шукають не лише довірливі простаки на зразок згаданого нами Бонавентури з п'єси Карпенка-Карого «Сто тисяч». Це роблять і серйозні вчені. Щоправда, їх цікавлять не купи коштовних дукатів і флоринів, а окремі, досі не знайдені монети, незалежно від того, з якого металу вони зроблені.

Хто не знає славнозвісної літературної пам'ятки «Слова о полку Ігоревім», у якій невідомий автор поетично розповів про похід новгород-сіверського князя Ігоря на половців 1185 року! У тексті твору чимало незрозумілого для сучасного дослідника. Зокрема, увагу нумізматів привернуло таке місце: «Се бо готьскыя красныя девы въспеша на брезе синему морю, звоня рускым златом», тобто «Готські гарні діви заспівали на березі синього моря, брязкаючи руським золотом».

Численні коментатори цього уривку пояснювали його таким чином. Наслідки перемоги половців над Ігорем у битві на річці Каялі святкували разом з ними й їхні союзники, готські племена. Та нас цікавить інше. Із сказаного ясно, що готські діви дзвеніли золотими монетами, адже брязкати може лише намисто, складене з нанизаних на мотузку монет. Це «руське золото» не могло бути якимись прикрасами, виготовленими із золота руського походження, оскільки на Давній Русі не існувало родовища або рудні, де б добували золото. Навпаки, сережки, персні та інші

прикраси руські ювеліри виготовляли з чужоземного золота, головним чином з монет.

У кінці XII ст. золотих монет місцевого походження, як уже знає читач, не було в обігу Давньої Русі. До тієї пори єдиними руськими золотими монетами були златники Володимира Святославича, але із даних скарбів відомо, що вони надзвичайно рідкісні: у музейних колекціях нашої країни їх усіх налічується менше десяти. Зрозуміло, що про розповсюдженість цих монет на Русі, тим більше про їхній вихід за її межі, не могло бути й мови. І в економічному відношенні ці монети кінця X ст. були епізодичним явищем. Вони зникли з ужитку не пізніше середини XI ст. і в ніякому разі не змогли б дожити до кінця XII ст.

Які саме монети мав на увазі автор «Слова», згадуючи про «руське злато»? Цього поки що не знаємо. У XII ст. не існувало виробництва золотих монет в жодному з давньоруських князівств, адже досі на території нашої країни відповідних монет не знайдено. Мабуть, автор «Слова» був не зовсім обізнаний у грошах і прийняв візантійські соліди за руські золоті монети. А що, коли він не помилився і в XII ст. на Русі існував невідомий сучасним дослідникам центр карбування золотих монет? Поки що нумізматична наука не може дати відповіді на це питання.

У 1873 р. були відкриті перші монети Володимира Ольгердовича, що викликало неабияке пошвавлення серед дослідників середньовічної нумізматики. Вони міркували так: якщо Володимир випускав власні монети, будучи при тому залежним від великого князя литовського, то чому б не робити цього іншим удільним князям українських земель під владою Литви? Певно, карбування місцевих монет здійснювалось з дозволу великих князів литовських. Такого висновку дійшли нумізмати, що встигли познайомитись з монетами Володимира Ольгердовича.

Невдовзі з'явилися повідомлення про новознайдені мо-

нети іншого українського князя, також литовця за походженням, Дмитра-Корибути Ольгердовича, з написом «Корибутово». Він правив у Чернігові у другій половині XIV ст. Та справа з цими монетами досі неясна. Відомо, здається, тільки два примірники цих монет, до того ж вони походять не із знахідок у скарбах, а з рук торговців монетами.

Річ у тому, що справжність сумнівної монети може бути підтверджена лише тоді, коли вона виявлена у скарбі свого часу. В інших випадках до монет, подібних «корибутовим», необхідно ставитись з великою обережністю. Частина нумізматів, у тому числі й автор цих рядків, схиляється до думки, що так звані монети Дмитра-Корибути Ольгердовича є фальшивими, точніше — антикварними підробками, і з'явилися на світ у час, коли різко зріс інтерес до українських монет Володимира Ольгердовича, тобто після 1873 р.

Проте знахідка хоча б однієї такої монети у скарбові кінця XIV—XV ст. повністю зняла б усі сумніви з приводу її справжності. Зрозуміло, яке велике значення мала б подібна знахідка.

Довгий час у науці панувала думка, ніби разом з монетами Володимира Ольгердовича у ряді випадків знаходили й монети Романа Михайловича, котрий княжив на Чернігівщині десь у кінці XIV ст. На цих монетах буцімто написано «Романино», тобто зазначено, що монета належить Романові.

Однак останні дослідження показали, що насправді монет князя Романа ніколи не існувало і за такі дослідники мали один із типів монет Володимира Ольгердовича (див. табл. XVI, 2, де поруч зображені монети Володимира і приписувана Романові). Як мовилося, монети Володимира зроблено примітивно й недбало, їхні легенди ледве читаються, до того-таки різьбярі штемпелів київських монет

XIV ст. були неписьменні, через що замість зв'язного напису творили на штемпелі дивовижні комбінації з літер імені свого князя. Ось деякі з таких комбінацій прийняв за слово «Романино» дослідник, якому дуже хотілось відкрити незнані в науці монети.

Нам довелось познайомитись у колекції Державного Ермітажу (Ленінград) з усіма трьома монетами, які раніше вважались Романовими. Виявилось, що насправді на них написано: 1) *НОМЛРНН*, 2) *ОВНН*, 3) *ВРО..ННН*. Такі легенди типові для монет Володимира Ольгердовича. Отож вдалося точно встановити, що монети чернігівського князя Романа кінця XIV ст. ніколи не карбувались.

І галицькі, і київські монети другої половини XIV ст. важко назвати повністю українськими, адже вони вживались на загарбаних Польським королівством і Великим князівством Литовським українських землях, і хоч з економічного (а київські — і з типологічного) боку були явищем оригінальним, на їхнє створення так чи інакше вплинули польське та литовське монетне виробництво. Мимоволі постає питання: чи існувала коли-небудь власне українська монета?

Тривалий час нумізмати висловлювали різні думки з цього питання, а в середині 20-х років нашого століття на Україні розпочалася жвава дискусія навколо гіпотез, за якими українські монети карбували Богдан Хмельницький і Петро Дорошенко.

У 1649 р. до Польщі приїхав посол російського царя дяк¹ Григорій Кунаков. Він побував у Варшаві, був на прийомі у короля, пильно придивлявся до подій на українських землях, охоплених полум'ям визвольної війни. Про побачене посол доповів цареві Олексію Михайловичу в

¹ У тодішній Росії дяками називали не лише духовних осіб, але й великих урядових чиновників.

«Записке дьяка Григория Кунакова о добытых им в бытность в Польше сведениях касательно войны поляков с казаками в 1649 г., о сейме, о состоянии умов в Польше и проч.». Одне місце записки й досі не розгадане та викликає пекучий інтерес нумізматів, як і взагалі дослідників історії України часів возз'єднання.

Наче мимохідь, у буденному тоні, Кунаков писав: «А в Чигирине де учинил Богдан Хмельницкий мынзу (монетарню.— *М. К.*) и денги делают, а на тех новых денгах на одной стороне мечь, а на другой стороне ево, Богданово, имя». Щоправда одна деталь дещо знижує вартість повідомлення російського посла: Кунаков особисто не відвідав Чигирин, не бачив ні монетарні Хмельницького, ні його монет, а чув про те від іншої людини.

Звістка Григорія Кунакова про монети Хмельницького настільки конкретна і ясна, що хочеться вигукнути: ну про що тут сперечатись? Визнаємо факт карбування монет у Чигирині 1649 року — та й годі! Однак ситуація не така проста, якою здається на перший погляд.

По-перше, в жодному українському скарбі XVII ст. з багатьма тисячами монет досі не знайдено бодай одної монети Хмельницького. По-друге, джерело, з якого Кунаков узяв звістку про випуск монет у Чигирині, досить непевне. Російський посол чув про те від слуги литовського підканцлера Сапєги, якогось Адасія Бреїмова, котрий навряд чи був вхожий до гетьманської монетарні.

Нарешті, коли вчені добре вивчили «Записку» Кунакова в цілому, вони переконались, що там узагалі багато неточних відомостей і навіть вигадок. Наприклад, Кунаков детально описав грандіозну битву між козаками і поляками, якої насправді не було.

Історики-джерелознавці справедливо вважали дуже дивним той факт, що чутка про таку важливу подію, як початок монетного карбування на Україні, лише одного разу

досягла Москви. Ні до Кунакова, ні після нього російські послы, купці, службові люди, що відвідували Україну під час визвольної війни, не згадували про монети Хмельницького. Наведемо лише один приклад. Незабаром після поїздки Кунакова російський уряд відправив на Україну послів Неронова і Богданова, котрі пробули в Чигирині понад тиждень, проте у своїх звітах навіть не згадали гетьманові монети. Якби виробництво монет у Чигиринській монетарні справді відбувалося, то неминуче впало б в око російським послам. Адже монета за своєю природою масова річ, призначена для щоденного й найширшого вжитку. Коли вона виходить з воріт монетарні й поринає у грошовий обіг, тоді вже ніяк не можна приховати факт її існування.

Водночас звістка про початок карбування Хмельницьким власної монети не мала пройти повз увагу російського уряду, який надавав великого значення витісненню іноземної монети з українського ринку. Тому, як вирішила більшість учасників дискусії 20-х років на Україні, звістка Кунакова про карбування монет у Чигирині в 1649 р. позбавлена реальних підстав. Цілком можливо, гадав дехто з учених, що російський посол просто вигадав історію з монетами Хмельницького, аби привернути увагу уряду до своєї особи.

Все це виглядало б переконливо, якби повідомлення Кунакова про Чигиринську монетарню 1649 р. було єдине, як вважали всі без винятку учасники дискусії. Однак виявилось, що насправді «Записка» російського посла не єдине документальне свідчення щодо карбування монет на Україні у 1649 р.

У Головному архіві давніх актів (Варшава) зберігається лист подільського воєводи графа Станіслава Потоцького до польського короля Яна Казимира від 29 жовтня 1652 р., у якому Потоцький скаржить на свавілля Хмельницького, котрий втручається у права короля і карбує влас-

ні гроші. Нарешті, 21 грудня 1652 р. паризьке видання «Gasette de Françe» опублікувало повідомлення про те, що козацький гетьман розпочав карбувати монету за власним зразком, чим викликав протест польського короля.

Отже, маємо три свідчення, з яких випливає, що Богдан Хмельницький карбував власну монету у Чигирині. Але вчені не можуть погодитися з цим. Адже нумізMATика — точна наука і спирається на матеріальні знахідки. Тому відсутність в українських скарбах другої половини XVII ст. монет, які принаймні приписувалися б Хмельницькому, заперечує таку думку. А ось як можна пояснити звістки трьох джерел про монети Хмельницького.

Визвольна боротьба українського народу 1648—1654 рр. привертала увагу і його друзів, і його ворогів. Російський уряд, з одного боку, і польський — з іншого, пильно стежили за політичними й економічними діями козацької адміністрації. Поголос про монети Хмельницького міг виникнути завдяки незалежній зовнішній політиці гетьмана, його рішучим заходам у сфері економічного життя, зокрема в галузі торгівлі. Адже відомо, що випуск власної монети — чи не найперша ознака міцної і незалежної країни. Непевна чутка про монети Хмельницького викликала інтерес російського (Кунаков) і занепокоєння польського (Потоцький) урядовців, набравши, таким чином, форми офіційних свідчень. Повідомлення французької газети напевне йде від листа Потоцького, про який міг почути хтось із посольства Франції у Варшаві.

Навряд чи версія про карбування монет на Україні у 1649 р. могла з'явитись безпідставно. Згадаймо повідомлення Кунакова, де описано навіть зовнішній вигляд монет Богдана. Можливо, людина, котра сповістила Кунакова про карбування монет у Чигирині, прийняла якісь тогочасні монети чи жетони за монети Хмельницького. Перед ученими постає цікаве питання: знайти предмети нумізмати-

ки, які б відповідали описові російського посла. І. Г. Спаський вказує на молдавські середньовічні монети з зображенням меча та на польські пам'ятні жетони, де не раз траплялось ім'я «Богдан».

Отже, з погляду науки й чистої логіки монети Хмельницького не існують. Та ніщо не заважає припустити винятковий збіг обставин, за яких ці монети все ж таки могли карбувати. Уявімо собі, що в Чигирині 1649 року були виготовлені перші, пробні зразки монет Хмельницького, а хтось сторонній міг їх побачити. Чутка швидко досягла Варшави, і польський уряд, підлеглим якого тоді був український гетьман, зажадав негайного припинення монетного виробництва. Несприятливі обставини могли змусити Хмельницького виконати вимогу. У такому разі, монети, що їх встигли виготовити, могли потрапити до якоїсь схованки, де й нині чекають на свого відкривача. Можливо, комусь із наших читачів пощастить знайти монети з зображенням меча та іменем Богдана...

Учасники дискусії 20-х років на Україні зачіпали ще одну цікаву проблему — карбування монет Петром Дорошенком, який гетьманував на Правобережній Україні у 1665—1676 рр. Дорошенко був трагічною постаттю в українській історії. Врешті-решт він настільки заплутався у політичних інтригах, що змушений був піти на службу до турецького султана, а життя закінчив бранцем російського царя у подарованому йому підмосковному маєтку. Дорошенкові приписували карбування власних грошей спочатку у Тарговиці (Волощина), а потім у Лисянці.

Однак пізніші дослідження показали, що на Тарговицькій монетарні виробляли турецькі й татарські монети, до чого Дорошенко не мав ніякого відношення. Складніша справа з карбуванням у Лисянці. Виявилось, що там справді працював монетний майстер Дорошенка Янко Гранковський. Пізніше він потрапив у полон до російських військ

і на допиті у Малоросійському приказі в Москві розповів, що карбував гроші для Дорошенка. Гранковському, як кажуть, нікуди було подітись, бо в момент полонення при ньому знайшли «снасть» для виготовлення монет, зокрема штемпелі.

Вивчення протоколів допиту Гранковського й опису його інструментів дає змогу встановити, які саме монети робив він у Лисянці. Виявляється, що майстер усього-навсього підробляв тогочасні польські гроші: чехи (півторагрошовики), шеляги (соліди) і шостаки (шестигрошовики). По суті він був фальшивомонетник, але не самодіяльний, бо робив це з дозволу та для вигоди Дорошенка. Зрозуміло, що такі монети аж ніяк не можна вважати українськими.

Однак важливо було б розшукати монети, карбовані у Лисянці. Зробити це дуже нелегко, бо соліди, півтора- і шестигрошовики належать до найбільш розповсюджених монет українського ринку другої половини XVII ст. І все ж таки можливість є. На допиті Гранковський зізнався, що спочатку він працював на королівській монетарні у Львові, а вже потім, у 1669—1673 рр., карбував Дорошенкову фальшиву монету в Лисянці. Звідси зрозуміло, що швидше всього Гранковський у Лисянці продовжував виготовляти ті самі монети, які робив у Львові.

Львівська монетарня працювала у 1656—1663 рр. На ній карбували різні монети (тимфи, орти й шестигрошовики). Нас цікавлять лише названі у зізнанні Гранковського, а з них у Львові робили шестигрошовики й орти (табл. XVI, 3). Тому шукати монети лисянського виробництва слід серед шестигрошовиків та ортів із знаком львівської монетарні 1656—1658 і 1660—1663 рр. Складніше стоїть справа з солідами і півторагрошовиками. У нас немає сумніву, що Гранковський підробляв саме мідні польські соліди Яна Казимира (див. табл. XIV, 1 *a*). По-перше, це було

легко зробити, оскільки згадані монети карбувались дуже примітивно. По-друге, фальшування мідних солідів було доцільне ще й тому, що на ринку їх було найбільше. Серед відомих нам мідних солідів Яна Казимира 1661—1666 рр. із українських скарбів надзвичайно багато фальшивих. Можливо, що в руки авторові потрапляли й карбовані Дорошенком у Лисянці.

Важко сказати щось певне стосовно півторагрошовиків — найпоширенішої монети на Україні першої половини XVII ст. Які саме групи півторагрошовиків привернули увагу Гранковського, невідомо. Нумізмат В. А. Шугаєвський вважав, що в Лисянці карбували півторагрошовики Яна Казимира з датами до 1662 рр., та з цим важко погодитись, бо ці монети були мало поширені на українському ринку, тому появу фальшивих одразу б помітили. Нам здається, що Гранковський підробляв півторагрошовики Сігізмунда III карбування 1621—1627 рр. Ці монети є в усіх без винятку скарбах XVII ст. на Україні. Трапляються скарби у три, п'ять, десять тисяч монет, складені з самих тільки півторагрошовиків Сігізмунда III.

Як же знайти монети, фальшовані при Дорошенкові у Лисянці, серед величезного монетного масиву XVII ст.? Сучасна нумізматична наука має великі можливості для цього. Уже мовилося про запропонований радянським ученим І. Г. Спаським метод вивчення монет співставленням технічних особливостей їхніх штемпелів. Цей спосіб, на наш погляд, може допомогти й при розшуках «монет Дорошенка».

Відомо, що кожна монета є наслідок застосування двох штемпелів — лицьового і зворотного. На кожній офіційній монетарні використовувались характерні лише для неї штемпелі, до того ж у XVII ст. на них наносили спеціальні позначки, так що є можливість відрізнити, скажімо, шестигрошовики львівського карбування від подібних монет

краківського виготовлення. Штемпелі фальшивомонетників менш досконалі, ніж штемпелі монетарень, отже виконані ними монети вирізняються з маси. Коли ж фальшивомонетник використовував украдені штемпелі, то однак з часом доводилось замінювати спрацьовані, виготовляючи нові. Вивчення монет за технічними особливостями їхніх штемпелів може дати у руки дослідників ключ до нелегальної монетарні Дорошенка у Лисянці.

Врешті-решт, розглядаючи монети за штемпелями, ми виділимо фальшиві монети, а серед них шукатимемо монети Дорошенка. Найкраще було б проробити це дослідження на великому скарбові монет кінця XVII ст., викопаному у Лисянці чи поблизу від неї. Та поки що такого скарбу не знайдено. Хто знає, може саме в хвилину, коли пишуться ці рядки, у лісі поблизу Лисянки з дупла старезного дуба обережно виймають глечик з багатьма тисячами монет і серед них є зроблені Гранковським?

ПІСЛЯМОВА

Ми розповіли про скарби й шукачів скарбів,— як про легковірних любителів легкої наживи, так і про вчених, котрі вивчають знахідки старовинних монет. Читач побував у творчій лабораторії нумізмата, познайомився із його знаряддям та методикою досліджень. Ми коротко розповіли про середньовічні монетарні, охарактеризували грошовий обіг на території України більш ніж тисячолітнього періоду, нарешті згадали про досі недосліджені таємниці нумізматичної науки.

Розповідь побудована в основному на монетному матеріалі XIV—XV ст., оскільки нумізматика даного періоду є одним з головних предметів досліджень автора. Спрямованість цієї книжки примусила нас розглядати монети здебільшого як специфічне джерело вивчення грошового господарства й торгівлі минулого. Однак значення нумізматичного матеріалу виходить за дані рамки.

Насамперед монета є повноцінним історичним джерелом. За допомогою легенд і зображень нумізматичних пам'яток минулого вдається встановлювати імена й роки правління феодальних володарів. Інформація, яку несуть у собі монети, дозволяє реконструювати політичну карту далекого минулого, наносючи на неї держави, місця і дати битв, про які навіть не згадують писемні джерела. Надто це стосується періоду VIII—XV ст. нашої історії, недостатньо відображеного у писемних пам'ятках.

Мистецтвознавець побачить на монетах зображення архітектурних споруд, творів живопису і скульптури, більша частина яких не збереглась. Наприклад, більшість творів славнозвісного давньо-

грецького скульптора Фідія сучасні вчені знають лише з давніх грецьких монет, бо скульптури не дійшли до нас. Те саме можна сказати і про велику кількість грецьких і римських храмів та інших споруд, з якими вчені змогли познайомитись тільки завдяки античним монетам.

Монети донесли до нашого часу костюми, зачіски, предмети озброєння та домашнього вжитку навіть з тих часів, від яких не збереглися картини й малюнки, що дуже важливо для дослідників побуту. Дослідження монет дає змогу пізнати рівень монетного виробництва і техніки карбування на середньовічних монетарнях. Характер накреслень літер легенд дозволяє палеографам вивчати стилі письма тощо.

Кожен монетний скарб є дорогоцінною і неповторною пам'яткою минулого, а тому не повинен залишитись невідомий науці. На жаль, не всі скарби потрапляють до державних музеїв. Хоча згідно законодавства всі скарби належать державі, частина їх безсоромно розкрадається і потім розпродується спритними ділками. Це не тільки порушує діючі закони, але й завдає непоправних збитків науці. Отож закликаємо читачів докладати всіх зусиль, щоб кожний скарб монет передавався до музеїв або наукових установ.

Одне з головних завдань, яке ми ставили перед собою, починаючи писати книжку,— показати, що нумізMATика, як і кожна справжня наука, невпинно розвивається, що істина народжується як на робочому столі нумізмата-дослідника, так і в боротьбі думок.

Монета як джерело вивчення історії, економіки, мистецтва, побуту та інших сфер життя минулого ховає в собі ще багато досі не пізнаних можливостей. Отож ми впевнені, що нумізMATика має велике майбутнє на Україні.

ЛІТЕРАТУРА¹

- А. А. Ильин. Топография кладов древнейших русских монет X—XI вв. и монет удельного периода, Л., 1924.
- Б. А. Романов. Деньги и денежное хозяйство. У кн.: История культуры древней Руси, т. I, М.—Л., 1948.
- В. Л. Янин. Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период, М., 1956.
- А. А. Ильин. Топография кладов серебряных и золотых слитков, Пгр., 1921.
- А. А. Сиверс. Топография кладов с пражскими грошами, Пгр., 1922.
- М. Ф. Котляр. Галицька Русь у другій половині XIV — першій чверті XV ст. Історико-нумізматичне дослідження, К., 1968.
- А. А. Ильин. Классификация русских удельных монет, вып. I, Л., 1940.
- И. Г. Спасский. Денежное хозяйство Русского государства в середине XVII в. и реформы 1654—1663 гг. У кн.: Археографический ежегодник за 1959 г., М., 1960.
- И. Г. Спасский. Талеры в русском денежном обращении 1654—1659 гг., Л., 1960.
- И. Г. Спасский. Русская монетная система, Л., 1970.
- В. А. Шугаевский. Монета и денежный счет в Левобережной Украине в XVII веке, Чернигов, 1918.
- В. Н. Рябцевич. О чем рассказывают монеты, Минск, 1969.

¹ Список подано за хронологією грошового обігу на Україні доби середньовіччя.

ЗМІСТ

Передмова	3
Шукачі скарбів	5
Коли скарб знайдено	26
Ким, як і навіщо закопувались монетні скарби	38
Скарб розповідає про себе	43
Закономірності у тисячах випадковостей	48
На середньовічній монетарні	63
Візитна картка правителя	82
Що носили в гаманцях наші предки	90
Монети, досі ще не знайдені	118
Післямова	129
Література	131

Котляр Николай Федорович

ИСКАТЕЛИ И ИССЛЕДОВАТЕЛИ КЛАДОВ

(На українском языке)

Друкуються за рішенням редакційної колегії науково-популярної літератури АН УРСР

Редактор *В. П. Плагинда*. Оформлення художника *Г. М. Балюна*. Художній редактор *В. П. Кузь*. Технічний редактор *Б. О. Піковська*. Коректор *Л. П. Марченко*.

Здано до набору 15.X. 1970 р. Підписано до друку 28.V. 1971 р. БФ 03778. Зам. № 162. Вид. № 308. Тираж 25 000. Папір № 2, 70×108^{1/2}. Друк фіз. аркушів 4,125 + вкл. 8. Умовн. друк. аркушів 6,475. Обліково-видавн. аркушів 7,02. Ціна 28 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ-4, Репіна, 3.
Київська книжкова друкарня № 5, Київ, Репіна, 4.

28 коп.

« НАУКОВА ДУМКА »